

IV. ОСІЛА УКРАЇНСЬКА КОЛОНІЗАЦІЯ НА СЛОБОЖАНЩИНІ ЗА ХМЕЛЬНИЧЧИНІ.

1. Спроби осілої української колонізації на Слобожанщині в XVI і першій половині XVII віку; поява перших українських міст на Слобожанщині: оселення м.м. Чугуєва і Острогозька.

У попередніх розділах з'ясовано вже ті економічно-колонізаційні умови, що протягом першої половини XVII віку і першими роками Хмельниччини підготували появу на Слобожанщині осілих українських колоній — міст і слобід. Перші спроби заснувати такі колонії зроблено ще раніш. Власне кажучи, за таку спробу було вже утворення р. 1589—отож ще в кінці XVI в.—служилого загону в 700 чол. під проводом Матвія Федорова спеціально, щоб обслуговувати середній Дінець. Якби ця еміграція зміцніла, лишився б один крок до збудування на середньому Дінці окремої фортеці чи навіть низки фортець, щоб розташувати цей й ін. служебні зағони. Але події „смути“ відтягли з Слобожанщини мандрівні і служилі козацькі елементи, і тільки в 1630-х роках відбулася подібна ж, але більша еміграція, яка справді зрештою закінчилася тим, що збудовано нове місто Чугуїв. Перебіг подій коротко був такий. Узимку 1634—5 рр. серед полтавців зчинилося заворушення; за провідницю був Яцько Острянин, що брав перед тим жваву участь у протимосковській кампанії 1632—3 рр. і навіть узяв був Валуйки й підступив до Білгорода ¹⁾. Полтавці хотіли були спалити місто й перейти до Слобожанщини. Полякам ніби пощастило залагодити справу, і Острянин лишився разом з полтавцями на Лівобережжі аж до повстання 1638 р. Але настроїв серед Лівобережного козацтва у зв'язку з замкненням Запоріжжя був дуже пригнічений, і людність, що купчилася, здається, коло м. Лубень (може до лубенців приєдналися ватаги і з інших місцевостей) після ради у м. Каневі вирушила в степ на р. Самару під проводом колишнього гетьмана Тараса, що відходячи, спалив свій двір і майно ²⁾; звідти емігранти перейшли на Дінець (було їх близько 700 чол.), тут отаборилися, а до Білгорода вислали 7 чол. з родинами на чолі з Іваном Шлюським. Було це влітку 1635 р. Про емі-

¹⁾ М. Грушевський, Історія України-Руси, т. VIII, ч. I, сс. 200—201.

²⁾ Гетьман Тарас з прізвиськом Чорний виступав на Запоріжжі ще р. 1632 (*ibidem*, с. 136), далі його ніби виводять звідти поляки до „волости“ (А. М. Г., I, с. 351) і він бере участь у Корсунській раді (*ibidem*, 411) і потім у протимосковській кампанії (Історія України-Руси, т. VII, ч. I, сс. 200, 201 і 204). Далі він, здається, знову гетьманував, але р. 1634 зложив гетьманство (*ibidem*, с. 214) і, як ми бачили, подався на еміграцію; після невдачі з Москвою не повернувся зразу до Польщі, і р. 1635 сам особисто відвідав Москву, але знову, здається без наслідків (*ibidem*, с. 227).

грацію Шелюсікий у Білгороді мб. казав таємно, і його переслано до Москви удвох з іншим емігрантом; тут він удався до царя, прохаючи дозволити усім емігрантам оселитися на Цареборисівському городищі (!) або „ниже Белогорода на Донцѣ“ — отже десь у районі майбутнього Чугуєва. Московський уряд відмовивсь прийняти емігрантів, може не довіряючи їм і трохи їх побоюючись (а ці побоювання не були безпідставні, як показала потім історія чугуївської еміграції). Друга, офіційна причина відмови було небажання порушувати незадовго перед тим укладену угоду з Польщею. Тільки 7 емігрантів, що з'явилися в Білгороді, оселено там, а потім прийшло ще 54 душі, і з них складено білгородський служилий загін з 61 чол. на чолі з отаманом Яцьком Петровим¹⁾. Про долю інших емігрантів нічого не знаємо²⁾.

Осадження м. Чугуєва. Еміграція Тараса Чорного, що трапилася в незручний для Москви час, була невдала. Більший успіх мала еміграція Яцька Острянина, що таки не втримавсь у рямцях польського режиму і під час невдач р. 1638 здійснив свій попередній намір — перейти до Слобожанщини.

Не спинятимуся спеціально на цьому епізоді, що його досить добре висвітлює література³⁾, хоч разом з цим він все ж цілком заслуговує на спеціальну окрему розвідку, бо є ще невикористані архівні матеріали. Пересельці побудувалися на Чугуївському городищі, у тому районі „на Дінці нижче Білгорода“, який між іншим намічали для себе емігранти Тараса Чорного. Мусимо підкреслити, що чугуївська колонія тісно зв'язана з м. Полтавою⁴⁾.

Пересельцям (їх було близько 1000 ч.) дано грошове й хлібне утримання. Воеводу Щетиніна, що загострив стосунки з козаками, відкликано. Пересельцям нарізано земель; крім того, мали вони багато пасік у суміжних лісах. Та не вважаючи на те, що становище пересельців, досить, правда, тяжке спочатку, далі покращало, все ж молода колонія почала швидко розкладатися, а члени її — тікати на Лівобережжя. До розкладу колонії безперечно спричинилися і невміння воеводи поводитися лояльно в самостійній українській колонії, і намови й загрози від закордонної польської адміністрації⁵⁾, також

¹⁾ М. Д., Приказн., ст. 99.

²⁾ Історію цілої еміграції знаємо з переказу Івана Шелюського, що його емігранти вислали депутатом до Москви.

³⁾ М. Грушевський, Історія України-Руси, т. VIII, ч. сс. 386—391; Д. Багал'їй, Очерки, с. 181. Збільшений приплив служилої еміграції в 1638 році акти відзначають і по містах південної Московщини.

⁴⁾ Готуючи повстання, Острянин „з Полтави“ збирає козаків до себе (Історія України-Руси, VII, с. 364); на початку року 1638, під час польського терору, були чутки, переказані в Кисилевому листі, що Острянин хорий лежить у Полтаві і місцевий державець мав його заарештувати (ibidem, с. 380); агітувати за поворот чугуївців їдуть агенти з Миргорода та Полтави (Д. Багал'їй, Очерки, с. 193); Розсоха тікає з Чугуєва до Полтави (ibidem, с. 195), є звістки, що й інші утікачі отаборилися в Полтаві; нарешті, частина втікачів з Чугуєва в кількості 80 чол. під проводом В. Копаня напали влітку 1641 р. на Тор, і язики казали, що це були полтавці (Історія України-Руси т. VIII, 1, с. 390).

⁵⁾ Загрози польської адміністрації здійснено, і чутки про готування карної експедиції проти Чугуєва не лишилися самими чутками. У вересні 1639 р. воевода чугуївський Щетинін повідомив Москву, що до Чугуєва підходив загін з Лівобережжя в 2000 чол., і підводив їх „зрадник“, чугуївський десятник Данило. До них ніби перекинувся з Чугуєва козак Захар

і ухидницький елемент у складі колонії, що про його ми знаємо з нападу пізніш Копаневої ватаги на Тор¹⁾. В основі усіх цих причин розкладу чугуївської колонії лажало ізольоване становище одинокого українського міста, оточеного з усіх боків стихією степового добичництва, що перебувало, як вище згадувано, в стані затяжного конфлікту з московською адміністрацією, і з яким занадто тісно зв'язані були окремі елементи чугуївської громади. Але були й інші згадані вище причини, чом українські служилі емігранти тікали цими роками не тільки з крайніх південних московських міст, але й з міст, розташованих далі на північ. Чугуївська колонія впала, і Чугуїв перетворився на звичайну московську фортецю. Але чугуївська еміграція має для нас визначний інтерес, як перша спроба заснувати окрему українську колонію — місто в слобідських степах²⁾. Вже в Чугуївській колонії бачимо ми ті особливі риси, що відрізняли пізніш слобідські міста від служебних українських залог по містах московського півдня.

Формально обидва колонізаційні типи мали багато спільних рис: і тут і там був вихід з попередньої батьківщини, номінально назавсіді, під протекцію московського царя, на московську службу. Козаки мусіли підлягати воеводській управі. Їм визначувало утримання. На півдні, як і на півночі, забезпечено козакам право автономного самоврядування в межах самої громади. І на півдні фактичне право земельної заїмки обмежувалося іноді нормами, подібними до норм помісного права. Але під номінальними формами традиційної „служби“ ховався на півдні фактично зовсім інший зміст, що створив вже з Чугуївської колонії зовсім нове явище. Особливість життя слобідських колоній полягала в тому, що в дійсності людність переходила сюди, до глухого степу, зовсім не на службу, а творила на нових місцях окремі поселення, де мала на думці жити так само вільно і б. м. незалежно, як перед тим на Лівобережжі, в умовах тамтешніх слобід. По московських містах служба була за мету й реальний зміст життя; на півдні служба була за формальний і зрештою номінальний привід для нових громад оселитися і далі існувати.

На півночі автономні громади мусіли увійти в рямці московського життя своїх міст, підлягати пересиланню і переводу з одного міста до другого, в війську творили одну з численних категорій московської військової людности. На півдні — українські міські („городові“) громади творили самостійно своє життя, і воеводська адміністрація мусіла до нових форм цього життя пристосовуватися. 1640-ми роками воевода в Чугуєві ще не бачив круг себе сталого скрісталізованого життя, що самою своєю інерцією примусило б його поступитися; усе ще він почував себе тут, серед безмежних степів

і попередив їх, що залога тримається міцно і не має охоти до капітуляції. Тоді експедиція повернула додому, але страшенно спустошила пасіки чугуївців, побила багатьох пасічників і захопила коней (М. Д., Сівеск., ст. 124, а. 94.) Відомості, що їх мав воевода, очевидно, навісім перебільшено, але карний характер експедиції виступає досить прозоро. В експедиції взяли ніби участь з Лютенки п. Ів. Чоголовенко і п. Сирота, з Миргорода сотники Терешка та Кирейко, з Голтви — п. Котурча (ibidem, а. 98.)

¹⁾ Див. вище примітку 4 на с. 120.

²⁾ Ширше про значення чугуївської еміграції див. у акад. М. С. Грушевського — Історія України-Руси, т. VIII, 2, с. 391.

і мінливої рухливої людности єдиним носієм ідеї державного правопорядку й ініціативи. Ще не було нічого, що могло б гальмувати його прагнення провадити і тут традиційну політику московської адміністрації і „строїти“ життя за північними зразками. З другого боку і неспокійна козацька людність Чугуєва, що оселилася тут, примушена обставинами, зв'язана з степовою стихією, яку вище змальовано, маючи безмежну можливість промислів у суміжних уходах, нічим не була примушена до покори і поступок воеводській адміністрації. Умови для співжиття обох сторін створилися тільки за часів інтенсивного колонізаційного руху за Хмельниччини.

Залюднення Слобідської Донщини. М. Острогозьк. Розвій пасічництва в західній Слобожанщині і уходництва в південно-західній раптово перервали великі події 1648 р. на Наддніпрянщині. Мандрівне уходицьке козацтво знаходить широке поле, щоб прикладати свою енергію в походах і військовій сторожі на заході, для нього знову відкрите Запоріжжя. З р. 1648 ми вже не чуємо про „воровство“ — зачіпки з московськими служилими людьми. Пасічництво теж переживає кризу і, як вище згадувано, мусить відступитися від частини захопленої території.

У відписках московських воевод виразно зазначається, що навіть купці, які приїздили до московських міст торгувати, взагалі українська людність („Черкасы и мѣщаня“) виїхали на Україну „въ сходы къ гетману“, і в початку 1648 р. аж до липня 1649 р. жадні емігранти в Путивлю „не бывали“¹⁾. Про службу колонізацію р. 1649 ми не чуємо і з інших джерел, хоч по московських містах українські залоги утрималися, здається, в повному складі, і про збільшене тікання з них в цих роках ми так само не маємо згадок.

Але перерва в колонізаційному русі була не довга. Вже влітку 1649 р. поновилася пасічна колонізація в західній частині Слобожанщини, на півночі захопила нові землі, на півдні оточила московську фортецю Валки, на сході підійшла майже до мурів другої фортеці — Чугуєва. Поновилася р. 1650 і служила колонізація на північ, і в цьому році ми, здається, можемо констатувати момент найвищого розвитку служилих українських залог по московських містах; р. 1652 відбувся раптовий і масовий приплив до них нової службової людности (прийшло, як вище згадувано, 1.650 чол. новозареєстрованої людности); але це було востаннє; віднині українська еміграція починає купчитися на властивій Слобожанщині.

Тим часом хвиля служилої і неслужилої еміграції 1652 року принесла появу першого українського міста і першого слобідського полку: того року засновано м. Острогозьк на середній Донщині.

Через брак часу і великі архівні матеріали, що належать до історії м. Острогозька за Хмельниччини, я не зміг окремо спинитись на дослідженні історії перших років цього міста; місто це потребує окремої розвідки, тим більш, що лежало воно в районі української Донщини, де були особливі умови природні, господарчі і колонізаційні, а місцева громада мала свої особливі риси устрою і внутрішніх стосунків. Через те обмежуся тут

¹⁾ М. Д., Малоросійський приказ, ст. 5816/15, а. 147. На колонізаційну перерву 1648 р. вказував і Є. Альбовський, Харьк. Каз., 1914, с. 40.

тільки на головіших відомостях про цю першу осілу слобідську українську колонію.

Березня 21-го 1652 р. з'явився під Путивлем великий загін емігрантів на чолі з „полковником Чернігівським“ Іваном Дзикою. Загін цей рахували на 2.000 козаків, що складали 9 сотен: 3 батуринські, 1 борзенську, 1 чернігівську, 1 конотіпську, 1 полкову і 2 без спеціальної назви.

Питання про те, звідки походили ці емігранти, що заснували перше слобідське місто Острогозьк і поклали початок сталій українській колонізації середньої Донщини, можемо тепер остаточно розв'язати на підставі знайденого листування путивльського воеводи з приводу цієї еміграції і паперів про перебування депутації від емігрантів у Москві¹⁾. У Розрядному приказі ці депутати, сотники І. Красовський і О. Григор'їв, оповідали, що прийшли вони „к Путивлю з Чернигова, из Батурина, из Борзны, из Нѣжина, из Сосницѣ, из Нового Песочина, с Конотопу, з Бахмача, из Ивангородища и тѣх городов из деревень, черкасы и пашенные многие люди“. Назви сотен й титул Дзики (далі в московському листуванні його йменують Дзиковським, й цю форму прізвища прийнято в науковий літературі) також вказують на те, що пересельці тісно зв'язані з Чернігівщиною²⁾. Можливо, що титул „полковника чернігівського“ з'явився під впливом того, що саме з Чернігівщини з'явився загін емігрантів, на чолі якого стояв Дзиковський. Уряд полковницький дістав Дзиковський, можна гадати, вже під час еміграції від свого товариства, і можливо, що не без впливу московської адміністрації, яка взагалі не надавала цьому урядові особливого значення і досить легко йшла на утворення полковницького уряду по українських колоніях південної Московщини і пізніш Слобожанщини.

Але і цей титул, ужитий вже в чолобитній Дзиковського, і особливо сотенна організація емігрантів, яку ми бачимо в путивльському реєстрі, і назви сотень — по сотенних містах Чернігівщини примушують нас гадати, що між загоном чернігівських емігрантів і офіційним Чернігівським полком був якийсь зв'язок (пор. вище, в огляді еміграційного руху з заходу).

Момент переходу — березень 1652 р. вказує на ті обставини, в яких відбулася еміграція. Як вказав акад. М. С. Грушевський³⁾, еміграція ця сталася безпосередньо по жовнірських репресіях і тогорічній різанині. Цими обставинами пояснюється, очевидно, й велика кількість емігрантів. Депутати емігрантів оповідали в Москві, нібито Б. Хмельницький відступив Чернігівщину полякам аж до міста Переяслава, і поляки прийшли до міст Чернігівщини „и уѣздных людей побивають“.

Емігрантів не пропущено до міста, і вони розташувалися в діброві на „Білих Берегах“ під Путивлем, за Сеймом, дуже страждаючи від весняної негоди. Через те, а також, може, стурбований кількістю емігрантів, воевода не пізніш як 24-го березня (дати чолобитної Дзиковського) висилає до

¹⁾ М. Д., Приказн., ст. 281, див. ще вище, де ми розглядаємо еміграційні обставини на Лівобережжі.

²⁾ Таким чином Н. Костомаров помилявся, думаючи, що емігранти були волиняки (Б. Хмельницький, с. 433): указівок на зв'язок еміграції з Волинню взагалі в острогозьких документах ніде не знаходимо.

³⁾ М. Грушевський, Історія України-Руси, т. IX, с. 414.

Москви повідомлення про цю еміграцію, а заразом виїздить до Москви депутація від емігрантів у складі двох сотників — І. О. Красовського, сотні Борзенської і О. Григорьєва, сотні Батуринської¹⁾. Разом з депутацією вислано чолобитну до царя, писану від імени полковника І. Дзика і подану в Москві вже 5 квітня 1652 р. Зважаючи на її інтерес і автентичну форму (писано її українською мовою і рукою, а тимчасом усі пізніші чолобитні до р. 1657 за одним тільки винятком писані рукою московських дяків) — подаємо її тут цілком²⁾.

Цару, государу и великому князю Алексею Михайловичу всея Русию (!). Великий цару государу! Мы холопы твои, которые цюловали крестъ у Путивли имени твоему великому, я Иванъ Дзика полковникъ Чернѣговскій. посилаемъ двоухъ сотниковъ изю полной думы нашей, которые пришли на имя твое царское, абы тобѣ, великий цару, ударили чолом отъ усеѣхъ нас: просимъ тебе, великий цару, князь Алексѣй Михайлович, помилуй нас, холоповъ своихъ дай намъ где мешъкати и якъ маемъ мешъкати, слободы дѣти на килька жебы вольно было пиво варити и вино работи(!), бо теперѣшнього часу обезстравовалися(!) и не маемо отколь копы залѣзти(!). А если, великий цару, позъволишъ тое дѣлати, будетъ люду барзо много, которые стоятъ вадъ рубежемъ и ждуть такимъ же способомъ, якъ и мы, милостивого помиловання; если насъ холоповъ своихъ, помилуешь, то и оныи готовы на твое имя, великий цару, ити и крестъ цюловати; только, великий цару, князь Алексѣй Михайлович, помилуй нас, дай намъ мешъкати Городище Заводицкое, бо если, великий цару, где далеко даси, то всеѣ ни зайдутъ, бо барзо есть худыхъ много, которые мало мають на чомъ поихати. Такъ тежъ жадаемо и просимо милостивого помиловання отъ тебе, великий цару, князь Алексѣй Михайлович, посланцовъ нашихъ не бавячи отпусти, бо кгда жъ великий цару уже намъ докичило(!) стояти на Дубровѣ, дѣти нашѣ, отци многи малы и не могутъ тривати, умираютъ; теды утоли нашѣ слезы неха(!) бы есмо, великий цару, где намъ укажешь мѣсце, стали будоватися, абы большѣ нужѣ не терпѣли. С тымъ ся милостивому помилованню твоему отдаемъ, великий цару, князь Алексей Михайлович. Писану в Бѣлыхъ Берегахъ подъ Путивлемъ, 24 дня марта, року 1652.

Иванъ полковникъ, холопъ твой, зо всеми холопами твоими³⁾.

Не спиняючись тут на цікавихъ подробицяхъ чолобитної щодо обставин еміграції (про це див. вище в розділі І) і щодо економічнихъ заходівъ емігрантівъ, звернемо увагу на характерне й важливе для насъ прохання пересельцівъ — розташувати пересельцівъ на Заводицькому городищі, себто на місці сьогочасної Ворожби на р. Пселі⁴⁾, отже поблизу відъ кол. польського кордону і в близькому сусідстві з Чернігівщиною. Про це жъ прохали і українські депутати під час розмови в Москві. Та відповідно до традиційної політики Москви щодо українськихъ емігрантівъ на Слобожанщині⁵⁾ в Москві вирішено переслати загінъ Дзиковського на Дінщину, і навіть за р. Дін — на доплив його Битюг, де тоді стелився дикий степ⁶⁾. Не знати, якъ реагували на ці розпорядження чернігівські емігранти, але місяць пізніше ми бачимо їхъ ще під Путивлемъ: 5 травня складено їхъ реєстр, з нього бачимо, що з 2 000 емігрантівъ лишилося вже коло 1 000, організованихъ по сотняхъ, що мали, якъ сказано, назви сотеннихъ міст Чернігівщини.

Розпорядження оселити емігрантівъ на р. Битюзі лишилося в силі; туди жъ

¹⁾ Ibidem: уряд сотників — див. перепис в М. Д., Блгр., кн. ч. 30.

²⁾ М. Д., Приказн., ст. 281, а. 212.

³⁾ Ворожб'янську слободу засновано трохи пізніш, р. 1654, якъ знаємо з чолобитної 1658 р. (М. Д., Помісн. ст. 46, а. 22) і з іншихъ архівнихъ джерел. Про її місце на Заводицькому городищі на р. Пселі каже ця жъ чолобитна 1658 р. (пор. нижче, при огляді заселення Сумщини).

⁴⁾ Див. вище, розд. II: пор. Е. Альбовскій, Харьк. Каз., с. 42.

⁵⁾ Поміта; (М. Д., Приказн., ст. 281).

емігрантів коло того часу і виправлено, як бачимо з передмови до Путивльського перпису¹⁾). Але до Битюга пересельці не дійшли і спинилися на правому боці Дону, на р. Сосні в гирлі р. Острогожчі. Від кого йшла ініціатива щодо оселення на Сосні, важко сказати з певністю. М. Костомаров вказував, що для оселення там емігрантів все було заздалегідь підготовано ще перед тим, як вони йшли на місце. Щодо самої місцевості, то, як згадувано вище, ще раніш неодноразово проєктовано збудувати фортецю на середньому Доні, в році 1649 прямо наказано було оселити емігрантів, якщо вони прийшли б, на Маяцькому городищі на Тихій Сосні (коло пізнішого Острогозька²⁾). Таким чином, місце для оселення тут українських пересельців намічалось ще тоді. З другого боку, з одного оповідання московських агентів випливає, ще ініціатива йшла від самих пересельців: „который де полковник Иванъ переѣхалъ съ своими товарищи на царское имя, и онъ де занялъ себѣ особое мѣсто на рѣкѣ на Соснѣ на урочищѣ Острогожче“³⁾). Тут же лежав ухорд під назвою „Рибний Плес“ від якого і саме місто і навіть полк дуже часто іменується потім Рибним, Рибенським і т. д. Цей ухорд був дуже популярний через української ухордницької і спеціально добичницької людності⁴⁾), і можливо, що дехто с острогожських пересельців не опинивсь тут зовсім у чужому і мало знайомому місці.

У кожнім разі влітку 1652 р. пересельці були вже на новому місці: до них прислано за воеводу Ф. Арсеньєва, зроблено перепис і розпочато будувати фортецю, закінчену того року⁵⁾). З Воронежа вислано пишалі і хлібне утримання⁶⁾). Воевода дістав суворого наказу не приймати людей більш, як рівно 1000⁷⁾), а російську залогу скласти не з „веденців“, а набрати „по прибору“ в кількості 150 стрільців і 20 пушкарів⁸⁾). Землю їм відвести не в дачах українських⁹⁾), отже українським емігрантам наділено землю в помістя; за ці землі вийшли у острогожан гострі суперечки з сусідніми громадами мм. Ольшанська й Коротояка¹⁰⁾). Низка переписів міста за рр. 1652—1658 дає змогу добре прослідкувати рух острогозької людності, хоч розмір колонії не відходив дуже від числа 1000 д. реєстрових. У перепису р. 1652 звертають на себе увагу добра загосподареність пересельців і порівнюючи дуже великий відсоток незброєних, а це показує, що в громаді

¹⁾ М. Д., Блгр., кн. ч. 30; а. 30; перепис видав у вигляді таблиці І. Миклашевський, ор. cit., с. 250. Назви сотен подано, але досі на них не зверталось в науковій літературі відповідної уваги.

²⁾ М. Д., Малоросійський приказ, ст. 5818/5. Місто в Тернівському лісі на р. Сосні проєктувалось будувати ще 1637 р. (див. Д. Багал'їй, Матеріали, т. II, ч. 2, с. 8, огляд сакм).

³⁾ А. М. Г. II, с. 304.

⁴⁾ В 1640-х роках тут захоплюють в полон „воровских Черкас“, що йшли з Богучару до Мордви; див. ще А. Ю. и З. Р., VIII, с. 273.

⁵⁾ „Стрельні книги“ видав Холмогоров, ор. cit., 20.

⁶⁾ Н. Второвъ и К. Александровъ-Дольникъ, Древнія грамоты и другіе письменные памятники, касающіеся Воронежской губ., Вор. 1851, кн. I, сс. 31 і 45; вдру друкував Б. Вейнберг в V вип. „Матеріаловъ“, у виданні р. 1887 не повторене.

⁷⁾ М. Д., Пом'ст., ст. 131, а 10.

⁸⁾ Л. Вейнбергъ и Полторацкая, Воронежскіе акты, № 35.

⁹⁾ Ibidem.

¹⁰⁾ М. Д. Блгр., ст. 304; а. 39. Моск., ст. 252, аа. 95, 227, 353.

було багато міщансько-селянських елементів¹⁾. За Хмельниччини людей в місті трохи поменшало, але багаті уходи обіцяли місту славне майбутнє.

Місто лежало в східньому куті Білгородської черти, де вона повертає на північ, посідаючи дуже важливе місце в ланцюгу інших фортець. Через те в Острогозьку дуже виразно помічався вплив воеводської влади в усіх галузях життя; людність дістає землю на четвертному праві, точно розраховану, дістає утримання грішми і натурою. Ані полковницький уряд Дзиковського, ані місцеві умови спочатку не виділяли острогозької громади з низки українських залог інших міст південної Московщини. Відміна полягала в тому, що з українців тут складалася майже вся людність міста, і на них лежала вся відповідальність за його стан. Пізніш це спричинилося до того, що життя Острогозької громади цілком уподібнилося до життя інших міст Слобожанщини.

Коли засновано Дивногорський монастир, що лежав недалеко від Острогозька, не відомо; р. 1652, одночасно з будуванням Острогозька, наказано збудувати тут острожок й оселити в ньому українських виходнів, а для будування вислати з м. Корочі дітей боярських, стрільців і українців, всього 80 душ²⁾. Про монастир ще тут не згадується. Перша документальна згадка — з року 1667 — каже, що р. 1656 наказано давати монастиреві ругу з Коротояку³⁾. Отже монастир засновано, мабуть, майже одночасно з м. Острогозьком, або трохи пізніш. Р. 1658 старець Сильвестр возив до Москви чолобитну від ченців⁴⁾.

Острогозьк — перше українське місто на Слобожанщині — був форпост, висунений далеко на схід стихійним колонізаційним рухом, що почався 1652 року. Можливо, що поява його полегшила і де-в-чим спростила дальше залюднення ближчих земель Слобідської України — на Донеччині.

2 Перші українські міста і слободи на Донецькій Слобожанщині. Залюднення Сумщини.

Як згадувано вище, коли разглядувано служилу й уходиницьку (власливо пасічну) колонізацію Донецької Слобожанщини, ця колонізація, перервана в момент великого повстання 1648 року, знову відновилася в роках 1649—50 в зв'язку з Зборівською угодою, що зрадила надії широких українських мас, козацьких і селянських. Поновилася служила еміграція на північ, поновилася й пасічна колонізація Донецької Слобожанщини. Берестецька поразка 1651 р. і похід польського війська — одночасно з заходу і з півночі — викликали нове піднесення колонізаційної хвилі, що вже не спадала і дальшими роками. Р. 1652 заснуванням м. Острогозька покладено початок осілому освоєнню слобідської Донщини; мусимо чекати в тім році й збільше-

¹⁾ М. Д., Блгр., кн. чч. 31, 32, 34, 56; в р. 1652 неозброєних було аж 451 чол. але майже всі (410 ч.) — на конях; дальшими роками загальне число козаків все тримається близько числа 1 000 чол.

²⁾ Корочанські акти, 106: „Велѣно на Дону, на Дивіихъ Горахъ поставити жилой острогъ“.

³⁾ М. Д., Блгр., ст. 504, а. 264.

⁴⁾ М. Д., Блгр. ст. 398, а. 140.

ної еміграції до Слобожанщини Донецької¹⁾), а зараз — і звісток про початок її осілої колонізації.

На жаль, про осіле залюднення Донецької Слобожанщини в роках 1652 і 1653 не маємо жадних відомостей; тим часом воно повинно було відбуватися, до того досить інтенсивне. Мабуть вже тоді почали з'являтися в західних районах Донеччини невеличкі осілі слободи. Цей рух мусив передувати колонізації дальших років, бо інакше швидкість і дальші успіхи цієї колонізації не були б зрозумілі. Те, що наші джерела мовчать, зрештою можна пояснити: події Хмельниччини відтягали найактивнішу неспокійну людність, з р. 1648 для неї відкрито Запоріжжя; на Слобожанщині могла осідати тими роками спокійніша, переважно хліборобська людність, що уникала заводитися з московськими служилими. Московський уряд і собі мусив загалом прихильно ставитися до української еміграції, сподіваючись в близькому майбутньому притягти до себе цілу Україну. Отже обережно ставлячись до офіційного визнання пересельців (щоб не ускладняти в теперішньому і майбутньому стосунків з Польщею, або навіть з гетьманським урядом), воеводи могли мовчки вичікувати розвитку подій. Зрештою їх контроль не був вже такий абсолютний, і скільки нові пересельці нічим себе не виявляли, воеводи могли їх ігнорувати свідомо чи попросту не знати про них, тим більше, що їхні оселі були ще, мабуть, невеликі.

Це становище змінюється в кінці 1653 року, можливо, не без зв'язку з Переяславською угодою, що вже висіла в повітрі; з того часу починають нові колонії швидко збільшуватися, дедалі більше притягати до себе і місцеву уходницьку людність, і нових емігрантів. Великі ватаги емігрантів засновують цілі міста, можливо, на місці попередніх невеликих слобід, як це було, напр., у Харкові. Новоосаджені колонії звертаються до місцевої і центральної влади і клопочуться, щоб їх визнали, легалізували й відмежували їх землі. З'являються згадки про еміграцію і в листуванні південних московських воевод з центром.

Дати формального осадження нових поселень, які ми маємо в своїм розпорядженні, ведуть нас до кінця 1653 і до початку 1655 рр., отож процес осадження (точніш, може, кристалізації) нових поселень захопив два роки; далі, як бачимо, тільки збільшуються вже оселені поселення, аж до початку нового колонізаційного оживлення в кінці 1657 р. Кінцем 1653 чи початком 1654 датуємо оселення емігрантів в Охтирці, оселення Харкова і Цареборисова; в р. 1654 і не пізніш од початку р. 1655 оселено слободи Терни, Ворожбу, Городне, Колонтаїв з селами, Хорошев, Печеніги, Мохначі; в кінці р. 1624 Зміїв, весною 1655 р. Суми. Про всі більші міста, крім Змієва, маємо документальні вказівки, що перед кінцем р. 1653 там могли бути хіба лиш невеличкі слободи.

Таким чином рр. 1654—5 оселено всі найбільші міста Слобожанщини. У дальшому п'ятиріччі по Хмельниччині осаджувалися міста (Лебедин, Боромля, Салтов, Богодучів, Балаклея), що не набули значення великих центрів, чи мали його порівнюючи недовгий час. Огляд мапи тогочасної Сло-

¹⁾ Звістки про вихід людности з Наддніпрянщини цими роками подає акад. М. С. Грушевський, *Історія України-Руси*, т. IX, с. 415.

божанщини пояснює це явище: нові міста зразу осаджено по старих центрах природніх економічних районів; через те саме положення нових міст сприяло їх дальшому розвитку.

Слобідські міста і слободи за Хмельниччини постають майже одночасно протягом двох років від кінця 1653 до середини 1655 р.; визначити точно хронологічний початок і поступінність їх оселення ми не можемо. Через те оглядатимемо їх не в хронологічній поступінності їх функції, а за їх районами, починаючи з північного заходу.

Осіла колонізація підбила і втягла до себе, сконцентрувала навколо себе мандрівну ухидницьку людність, що господарювала тут попереду; через те відомості про дальший розвій ухидницького і пасічного господарства в різних районах Слобожанщини подаватимемо, як розглядатимемо історію заснування в цих районах нових міст і слобід.

Сумщина. М. Суми. Північно-західний кут Слобожанщини (північна частина середнього Попселля), що в середині XVII сторіччя опинивсь у запаллі Білгородської черти, зовсім не мав осілої людности аж до 1650-х років. Цей район тісно в'язався з сусідніми землями — з Чернігівщиною водозбором р. Вару, з Курщиною горішнім Пслом, середнім Пслом — з Гадячиною, горішньою Сулою — з Роменщиною. В кінці XIII стор. десь у цій околиці існували відомі слободи Ахмата; в XVI і XVII віках бачимо тут бортні уходи і полювання путівальських севрюків — волості Тешкову на горішній Сулі і Городецьку на лівому боці р. Псла, до верхів'їв доплив р. Ворскла — р. Боромлі ¹⁾. На початку XVII в. почала посуватися сюди українська колонізація з Роменщини, але її припинено заходами московської адміністрації ²⁾. 1640-ми роками знову з'являються тут пасіки на Сулі (з Конотіщини) і в районі м. Кам'яного (з Роменщини та Гадяччини). У середині XVII в. увесь цей район добре оборонений на півдні Білгородською чертою на горішньому Ворсклі, а на заході — смугою прикордонних фортець: Недригайловим, Камінним, Олешню, і це мусіло сприяти дальшій колонізації країни. У центрі району лежало Суміне чи Берліцьке городище ³⁾ на р. Пслі, недалеко гирла чогирьох річок, що впливали тут до р. Псла, в центрі Берліцького ухода, на західному краї великого лісового масиву, межуючи з степовими просторами і сіножатями, що давали різноманітні засоби для усяких промислів. Цю місцевість і обрали правобережні емігранти, що цілим гуртом в 100 чол. вийшли з м. Ставищ ⁴⁾ на початку 1655 р., „покиня отцовъ и детей и женъ, помираючи голодною смертю отъ розорения и гоненья Ляхов и отъ Татаръ Кримскихъ“ ⁵⁾. Відомості про оселення маємо в чолобитній, що її емігранти вислали в кінці червня чи на початку липня 1655 р. до Москви: „Бьют челом...

¹⁾ М. Д., Сівськ., 124, а. 327; Блгр., ст. 20, а. 33.

²⁾ Ibidem; див. вище — де розглянено пасічну колонізацію.

³⁾ Можливо, що це були різні городища, але близькі між собою.

⁴⁾ За присяжним реєстром Білоцерківського полку в 1654 р. в м. Ставищах було 677 чол., з них 312 д. козаків і 365 д. міщан. (А. Ю. и З. Р., X, с. 790).

⁵⁾ Так маємо в пізнішій чолобитній кінця р. 1656, (М. Д., Сівськ., 161, а. 10); приходили до Сум і пересельці з Лівобережжя, напр. з Ромна (с. Опришок) в р. 1656 (М. Д., Помісн., ст. 45, а. 9).

бедныя и розоренныя от Ляховъ и от Татар города Ставища Черкасы атаман Гарасимка Кондратьев и редовые козаки, всех сто человекъ. В нынешнем государь во 163 году в великие говейны пришли мы... из-за Днепра... з женишками, и детишками и пришед стали на Пслѣ реки подле речки Сумъ на Берлицкомъ городище“¹⁾. З чолобитної цієї довідуємося про час оселення — на весні року 1655; на чолі емігрантів стоїть отаман Гар. Кондратьев, можливо обраний ще в дорозі. Емігрантів у чолобитній названо козаками; можливо, що ця перша партія емігрантів справді належала до показаних верств людности, але пізніш, р. 1658, характеризуючи Сумчан, воевода К. Арсеньев писав про них, що до Сум „Черкасы сошлись люди бедные и безоружейныя, люди пашенныя, осадная дела и бой имъ нѣ за обычай; ...все мешаня сошлись“²⁾. Ця згадка про міщан особливо цікава в зв'язку з тим, що емігранти походять з м. Ставищ, і можна гадати, що ця характеристика правдиво визначає і суспільну приналежність перших емігрантів — показаних міщан і селян. Емігранти тут, як і в інших місцях, оселилися на старому городищі, названому Берлицьким³⁾. Місцевість цю обрали емігранти дуже вдало: на р. Пслі, в водозборі трьох невеликих річок, коло їх гирл, досить далеко від центрів служилих і адміністративних, в 50—60 верстах між повітами Путивльським і Каменовським, як сказано в чолобитній. Фактично, як сказано, країна ця не була стало залюднена; офіційно вона належала ченцям Путивльського Печерського Молченівського монастиря „с рыбною и звериною ловлею и з бобровыми гоны и со всеми угоды, что истори потягло с тех ухжейцов“; з цих уходів платили ченці „медвяный и денежный большой оброк и куніцы и пошлыны“, і „надѣлывали (вони) тѣ ухояи... займає в кабалу дорогою ценою“; тому на початку року 1656 ченці гірко скаржилися, що там дозволено селитися українцям, що нищать їхні уходи⁴⁾, і прохали оселити їх на вільних землях по р. Мерлу. Відповіді на скаргу не було, наказано тільки зробити опис всіх уходів, що їх захопили емігранти⁵⁾. За характерну рису еміграції (подібно до інших міст) було оселення емігрантів без попереднього дозволу від воеводської адміністрації і не з'являючись до якогось з ближчих воеводських центрів. Але оселившись на новому місці, пересельці зараз же прохали путивльського воеводу дати їм офіційний дозвіл жити тут і, очевидно, зайняти сусідні землі. Санкцію цю пересельці, мабуть, вважали за потрібну для дальшого спокійного життя. Воевода не взяв на себе цієї справи і порадив звернутися безпосередньо до Москви. Це пересельці й зробили згадуваною вище чолобитною. У Москві ґрунт був уже підготований, а заселити цю країну для держави багато важило (вона лежала в запіллі західного кінця Білгородської черти). Отже 25. VI. 1655 р. видано наказа про дозвіл емігрантам будуватися на городищі з умовою не прокладати шляхів у заповідних лісах і не псувати дерев в бортних уходах⁶⁾.

¹⁾ М. Д., Блгр., ст. 40⁴, а. 735—6.

²⁾ М. Д., Сівськ., ст. 186, а. 55—6.

³⁾ Так у чолобитній і в пізнішій одписці Арсеньєва; у акад. Д. І. Багалія „Берлинская“ (Матеріали, I. с. 20) і „Гейрлинская“ (Очерки, с. 422); в скарзі путивльських ченців (див. вище) „Бирлінская“.

⁴⁾ М. Д., Сівськ., ст. 179, а. 374.

⁵⁾ Ibidem, поміта.

⁶⁾ М. Д., Блгр., ст. 405, а. 735.

Час оселення м. Сум датовано в передній літературі 1652-м роком. Так, здається, гадав Філарет, може на підставі „Актівъ Историческихъ“, правда не посилаючись на безпосередні актови вказівки ¹⁾. Акад. Д. І. Багалій, на підставі одписки воеводи К. Арсеньєва, яку датує р. 1653, відніс до р. 1653 будову міста ²⁾. Отже виходило би, що оселення емігрантів мусіло відбуватися раніш, р. 1651—2. Але датування одписки 1652-м роком суперечило б не тільки наведеним вище, а й усім іншим документам щодо перших років існування міста; крім того, воеводу К. Арсеньєва призначено тільки в липні р. 1656, одночасово з призначенням зміївського воеводи І. Ржевського ³⁾. Справді, перевіривши оригінал, виявлено, що згадану одписку Арсеньєва ⁴⁾ слід датувати не роком 1653 (7161), а 1657 (7165); дату в оригіналі написано неясно, а цілком чітко зазначено рік у позначці на звороті акту, датованій 7.VIII 7165 (1657) р. Трохи важче в'яснити суперечність у даті другого акту. У IX томі „Дополненій къ актамъ историческимъ“ ⁵⁾ надруковано „Годовую смѣтную книгу городов, вѣдомых в Розрядѣ“ за р. 1678. В опису Сум читаємо, що „по книгамъ изъ Сумъ Афанасья Тютчева городъ Суминъ построенъ во 160 году“ — одже знову маємо той таки 1652-й рік. Перевіривши оригінал цієї „Смѣтной книги“ ⁶⁾ виявлено, що друкарської помилки тут немає, але перевірка інших річних „Смѣтныхъ“ книжок показала, що помилку тут зроблено ще під час складання книги, бо в „смѣтной“ книжці за попередній 1677 рік ⁷⁾ читаємо, що: „По переписным книгам Сумина Афанасия Тютчева, каковы книги прислал он в Бѣлгород за своею рукою, город Сумин построен во 166 году (1658)“, що й відповідає дійсності ⁸⁾.

Наказ від 25.VI 1655 р. давав тільки принциповий дозвіл на оселення Сум; може в зв'язку з суперечками з путівельськими ченцями, а може й через претенсії сусідніх служилих з м. м. Путівля, Камінного, Недригайлова тощо, в кінці р. 1655 сумчани подали другу заяву, прохаючи відмежувати їм суміжну землю, а путівельцям заборонити володіти нею ⁹⁾. Вже в січні р. 1655 наказано влаштувати емігрантів остаточно ¹⁰⁾ і, дарма що нова осада була невелика, вирішено будувати тут фортецю — „острог“, а для того в квітні того ж року наказано вислати з Путівля до Сум одного з місцевих служилих ¹¹⁾. Невідомо, чи це розпорядження реалізовано, бо далі справу поставлено в шир-

¹⁾ Філаретъ, IV, с. 281. Акти, на які автор вказує, нічого не кажуть про осадження міста в р. 1652 і належать до рр. 1657—1659; може, тут ми маємо попросту друкарську помилку. Про вказівку „Ак. Ист.“ — див. нижче.

²⁾ Очерки, с. 421.

Інша література історії м. Сум не дає нічого нового для Хмельниччини. Розвідку І. Левидького — Историческое прошлое г. Сумъ („Тр. XIII Ар. С., 1905, т. II) написано в частині належній до нашої доби, на підставі праці і Матеріаловъ акад. Д. І. Багалія.

³⁾ Див. далі.

⁴⁾ Видано у акад. Д. Багалія, Матеріали, т. I, с. 19; оригінал — див. М. Д., Блгр., ст. 389, а. 22.

⁵⁾ С. 296, № 106.

⁶⁾ М. Д., Моск., кн. 93, а. 1597.

⁷⁾ М. Д., Блгр., кн. 97, а. 99.

⁸⁾ Див. нижче.

⁹⁾ Уривок „пам'яті“ писаний на звороті іншого акту (М. Д. Приказн., ст. ч. 50, а. 97.).

¹⁰⁾ Див. скаргу путівельських ченців (М. Д., Сівськ., ст. 79, а. 371).

¹¹⁾ М. Д., Приказн., ст. 508., а. 97 на звор.

шому масштабі і вислано до новоосаджених міст спеціальних воевод. До Сум призначено Кир. Арсенєва (1.VII) і наказано йому будувати там фортецю, а приладдя і зброю видати йому відповідно до призначеного до Змієва І. Ржевського ¹⁾. Одночасово вислано до Сум служилих людей з м. Обояні (52 д.) ²⁾ і може ще з інших міст, щоб допомогти воеводі; у січні р. 1657 наказано записати сумчан у полкову службу „с их братьєю с Черкасы“ ³⁾, отже прирівняно їх юридично до категорії служилих українських козаків південних московських міст.

До характеристики побуту і господарства новооселеної колонії маємо кілька документів. Перший — це відписка воеводи Арсенєва з липня 1657 р., що її використав академік Д. І. Багалій у своїх „Очерках“ і надрукував в т. І. „Матеріаловъ“ ⁴⁾. Доповідаючи про успішне закінчення будови фортеці, воевода з запалом обстоює інтереси сумчан щодо експлуатації суміжних уходів. Виявляється, що сумчани варять дьоготь в путивельських землях, даючи путивльцям за це п'яте барило, але путивльці служили і тубільці — севрюки беруть з них і більше, не за угодою; воевода пропонує віддати Сумчанам Берліцьку волость, що лежить в 20 вер. від Сум і землі за Пслон; за них путивльці дають тепер 900 п. меду, сами маючи не менш, як 100 п. кожний, але сумчани обіцяють дати вдвоє більше, а дьогтю й зараз вийде барил із 200 (отже продукцію дьогтю вираховують на 1000 барил). Подані в воеводиному листі дані говорять про широкий розвиток ухадницького господарства ⁵⁾. Але не забувалися Сумчани і про оранку. Вже коли писав свого листа Арсенєв, на річках коло м. Сум (також і на р. Пслі), було 10 млинів, що мали в майбутньому дати аж 500 крб. податку. Звістки про підрубання бортних дерев, можливо, вказують на те, що під Сумами заведено інтенсивне пасічне бджільництво (з вуликами).

Про розвиток хліборобства і обробної промисловости в Сумах свідчить те, що тут р. 1655 збудовано гуральню спільними силами цілої громади; Сумчани писали до Москви, що вони з того тільки й живуть, що „вина і пива“ варять і мед та тютюн продають ⁶⁾.

Відмежувати землі від служилих громад сусідніх московських міст Сумчани прохали ще в кінці 1655 р. Вже р. 1656 дано відповідного наказу — відмежувати земель на 12 вер. в радіусі і дати лісу будівного на 3 квад. верстви, крім бортних дерев, що мають належати старим володільцям з Путивля ⁷⁾. Розмежування відбулося влітку 1667 р.; землі відведено тільки на 10 верст в радіусі. Пізніш цю територію трохи збільшили, приєднавши до неї громаду Ворожбянської слободи ⁸⁾. Цікаво, що вже наступного року маємо

¹⁾ М. Д., Блгр., ст. 394, а. 136.

²⁾ М. Д., Блгр., ст. 389. а. 79.

³⁾ М. Д., Сівськ., ст. 161, а. 80.

⁴⁾ С. 19; дата поміти в Москві — 7.VIII 1657, отже писано в середині липня місяця.

⁵⁾ Широко розвинене полювання: по лісах б'ють куниць, лисів, вовків, ведмедів, лосів і вепрів.

⁶⁾ М. Д., Сівськ., ст. 161, а. 10 — а.

⁷⁾ Уривок „пам'яті“ без дати, але в оточенні документів 164 (1656) р. (М. Д. Безголовні. ст. 223, л. 57.) Ще в січні 1656 р. наказано будувати фортецю в Сумах, а „пашенною землею, санными покосы и всякими угоды Путивльцом владѣть не велѣть“ (М. Д., Приказн., ст. 508, а. 9).

⁸⁾ Про це див. нижче. Межевий випис 20.X 1657 р. — див. Филаретъ, III, ст. 336.

натяк на те, що під Сумами утворено приватні маєтки шляхом вільної заїмки. Двоє сумських козаків (може заможніші) починають будувати млин на р. Суровцю у 5 верстах від Сум на наданій вже ділянці і прохають дозволити „на той річкє Суровцы подле твоего г-ва жалованья, а нашего х. т. угодьѣ село завестъ и людей тебѣ в. г. (!) осаживать“ ¹⁾. Таким чином в Сумах помалу почав встановлюватися лад вільної заїмки, і про заведення тут помісної системи („четвертного землеволодіння“) ми не чуємо.

У січні м. 1658 р. отаман Г. Кондратьєв їздив до Москви з креслеником новозбудованої фортеці. Приїхавши до Москви, Г. Кондратьєв подав низку прохань, які кажуть про тодішні потреби нового міста і намічають дальший розвиток його стосунків з центральним урядом. Ще в кінці 1657 р. сумчани подали таку чолобитну: прийшовши до Сумського Городища, збудували вони варницю, вино і пиво варили і мед і тютюн продавали: а без того промислу бути їм ніяк не можна і прожити немає чим; р. 165 (осінь 1656) приїхав воевода і варницю розламав; сумчани прохають, щоб їм дозволено курити горілку й продавати тютюн. Дозволу не дано — варити напої могли сумчани тільки для себе, а не на продаж ²⁾. У Москві Кондратьєв подав прохання, щоб дозволили влаштувати у Сумах 2 ярмарки на рік з правом безмитного торгу, а також дали дозвіл сумчанам безмитно торгувати по інших містах ³⁾. На це, як сказано, дано дозвіл торгувати в Сумах безмитно цілий рік, але крім свят. Нарешті, прохав Кондратьєв видати сумчанам утримання, як і по інших містах, бо досі вони нічого не одержали, а тим часом фортецю збудували самі і, возячи ліс на неї, поморили своїх коней. Але відповідь на це прохання була негативна: відмовити, бо місто лежить „не на Україні, от Татар за людьми“, і дано їм угіддя, землі і уходи більші, ніж по інших містах ⁴⁾. Цікаво, що на звороті всіх чолобитних бачимо тільки підписи трьох попів „Сумина города“: Микольської, Покровської і Троїцької парафій.

В згадуваній відписці Арсенєва знаходимо ще цікаві відомості, які допомагають нам уявити собі досить ясно концентрацію коло нових колоній місцевої старої ухадницької людности і процес втягання в нові рямці городового устрою попередньої системи пасічно-ухадницької колонізації. Воевода пише, що він почав вже брати на себе податок дьогтем і вже зібрав 17 барил; подає реєстр дегтярів, очевидно, найближчих до м. Сум, і між ними називає: мешканців ближчих поселень — Ворожб'янської і Ольшанської слобід, ухадників з Лівобережжя — з Сорочинців і Веприка і, нарешті, емігрантів з Правобережжя — подолян і мешканців Смілої; ясно зазначається, що вони належать не до Сумської громади, а до „розныхъ запорожскихъ городов“; очевидно, всеж зв'язок правобережців („подолян“) з своєю батьківщиною або розірвався або зробився занадто слабкий і раніш чи пізніш вони мали увійти до одної з місцевих громад чи слобід.

Про життя нового міста взагалі знаємо дуже мало. Не маємо навіть докладних відомостей про кількість і склад людности в Сумах до р. 1660;

¹⁾ М. Д., Помісн., ст. 46. а. 11.

²⁾ М. Д., Сівськ., ст. 161, а. 10.

³⁾ М. Д., Помісн., ст. 46, а. 12.

⁴⁾ Див. *ibidem*, а. 7.

очевидно, до першої партії в 100 душ приєдналися інші емігранти і місцеві уходники¹⁾; р. 1660 в Сумах було 1642 чол. козаків і 1098 чол. міщан і піших селян, а всього 2740 люду²⁾; а перед тим, р. 1659, в реєстрі осіб, яким не дано утримання за той рік, записано 2141 чол. сумчан³⁾; можливо що до цього числа увійшла вся людність міста. Як ми знаємо з іншого джерела, сумчанам утримання справді не плачено, хоч їх і записано до „полкової служби“.

На чолі міської громади ввесь час стоїть перший її отаман Герасим Кондратьєв, що пізніш, р. 1659, стає полковником і робить полковий уряд спадковим у своїм роді; це явище, виняткове в умовах мінливого життя часів першого оселення слобідських міст, добре характеризує Суми, що лежали в запіллю московських передових фортифікацій, і дозволяє наблизити тутешній побут до життя м. Острогоська, де полк. Дзіковський теж довго зберігав свій уряд, набутий ще на старій батьківщині.

Як бачимо з попереднього, місто Суми заснували українські пересельці незалежно від розпоряджень місцевої воєводської адміністрації і навіть без її відома. Але довідавшись про заснування нового міста, московський уряд зараз же подбав про догляд над ним і організацію його дальшого життя.

Першого року нове місто підлягало доглядові Путивльського воєводи, а 1.VI 1656 р. призначено за воєводу Кир. Арсеньєва, що пробув тут до 1658 р. При ньому була невеличка російська залога (наступний воєвода Умай Шамордін мав 100 душ „веденців“ — дітей боярських).

Головна функція воєвод півдня Московської держави полягала в будіванні фортифікацій, які мусили закріплювати за державою новоопановані місцевості і забезпечувати їх, щоб далі поширювати впливи московського торговельного капіталу. Особливо важлива була ця функція на далекій Слобожанщині.

З будіванням фортець не всюди по містах Слобожанщини все йшло гаразд, і на цьому ґрунті найчастіш поставали конфлікти між людністю та воєводами. У Сумах, здається, ускладнень не було, це ми мусимо пояснювати спеціальними місцевими умовами, в оточенні московських міст, а може особливостями складу громади і вдачі отамана й самого воєводи, що, як ми зараз бачили, ставив за свою мету більше обопільні вигоди, ніж адміністративні нагінки. Вже в одписці 1657 р. воєвода оповіщає, що вже закінчено острог дубовий з баштами і бійницями, зроблено тайник, а людність побудувала двори й гумна. Кресленик і описи міста вислано до Москви в січні міс. 1658 р.; вони до нас не дійшли, але маємо з цього часу кілька інших актів. З них бачимо, що з креслеником приїхав до Москви сам отаман Г. Кондратьєв з якимось Кондратом Остаповим. У своїй чолобитній він пише, що його і інших українців воєвода „приставив“ до городової справи й „прислав“ їх із креслеником до Москви⁴⁾. Але ні факт подо-

¹⁾ Див. вище. В січні 1656 р. в Сумах жило 500 людей (М. Д., Приказн., ст. 508, а. 97).

²⁾ Н. С т о р о ж е в ь. Къ вопросу о колонизации Лѣвобережной Украины, „К.С.“, 1890, VI, ст. 594. Року 1658 була вже ніби городова ратуша — стже міщанський елемент був досить міцний (див. Филаретъ, III, 281, 362, 445).

³⁾ М. Д., Багр. ст., 480.

⁴⁾ М. Д., Помісн., ст. 46, а. 17.

рожі Кондратьєва, ні стиль чолобитної, писаної рукою московського дяка, ми ни повинні брати як довід особливого пониження сумського отамана, а майбутнього полковника. Скорше можемо вбачати тут прояв особливо близької участі української громади в будіванні фортеці: з стилю чолобитної і відписок воеводи ніби випливає, що на чолі робіт власне стояв він, отаман; цікаво, що навіть самий кресленик робив „Черкашенин“ Я. О. Стандарний¹⁾. Датою поданих „строельних книжок“ (р. 1668) датується і час довершення першої будови „города“ (фортеці)²⁾. Опису будови не маємо, є тільки звістка, що в острогу збудовано Преображенську церкву³⁾. Про те, що участь брали в будіванні московські люди, не чути.

Підсумовуючи наведені попереду нечисленні звістки про життя сумчан першими роками після заснування міста, бачимо, що місцева громада, яка в основній частині прийшла здалека, тісно зв'язана з ухадницькими промислами своєї околиці, і, притягаючи суміжну ухадницьку людність, переносить свої промисли значно далі за межі визначеної їй 10-верстової смуги; людність дуже клопочеться про поліпшення умов торгу, особливо щодо ходового краму — горілки і тютюну. Розвивається і хліборобство — отже зразу після осадження людність інтенсивно береться до господарювання. Людність швидко і охоче заходжується споруджувати власні будівлі й фортецю під проводом свого отамана і під зверхнім доглядом толерантного воеводи К. Арсенєва, закінчуючи це будівання зовсім самостійно без допомоги від московських служилих; загалом зберігає з воеводою дружні стосунки, що їх не порушують окремі інциденти (як в епізоді з гуральнею). Обраний може ще перед еміграцією отаман Г. Кондратьєв зберігає довший час свої функції; це показує, що всенюк увагу людности скеровано на господарчу діяльність, і що цій діяльності ніщо загалом дуже не шкодить. Можливо, що накреслена картина сумського побуту залежала не тільки від вигідного географічного становища міста і близькості до московських фортець „Черти“, а й від спеціального добору людности, яка концентрувалася тут, на півночі, складаючись із „людей пашених“ і міщан, себто з елементів, при звичаєних до спокійної і регулярної праці.

Сл. В о р о ж б а. Хронологічно м. Суми не було перше поселення серед тих, що осілися на території пізнішого Сумського полку за Хмельниччини. Перші поселення були тут дві слободи — Ворожб'янська і Тернівська, засновані р. 1654. Крім цих трьох поселень, р. 1657 почали осаджуватися в цьому ж районі міста Лебедин і Боромля, але їх оселення належить вже до наступної колонізаційної доби, і ми на них тут не спинятимемося.

Про час, коли оселено Ворожбу, дізнаємося з чолобитної, яку ворожб'яни (отаман Омелян Якимов з тов.) подали в Москві р. 1658⁴⁾; у цій чолобит-

¹⁾ Ibidem, а. 19; порівняти пам'ять 1656 р. М. Д. Безголосні, ст. 274, а. 57), „Государь указал Черкас о м... селитись... и острог сдѣлать“.

²⁾ Т. ч. між оселенням міста (лютий — березень 1655 р.) і закінченням будівання фортеці (січень 1658) зминуло майже 3 роки.

³⁾ М. Д. Помісн., ст. 46, а. 1.

⁴⁾ М. Д. Помісн., ст. 46, а. 22.

ній ворожб'яни згадували, що в році 1654 (162), оселилися вони на р. Пслі, на Заводицькому городищі, між городищами Кам'яним і Суміним, і ніби вже тоді дозволено їм володіти суміжними землями на 5 верстов в радіусі. Час оселення, вказаний в чолобитній, стверджує і „пам'ять“, записана, як чолобитну подавано в Розряді, про те, що р. 1656 путивельський воевода М. Зюзін, довідавшись про оселення нової колонії, посилав своїх відпоручників на р. Псел, „гдѣ посилились Черкасы в прошлыхъ и въ 164 (1656) году“, для смотру і перепису. Нова слобода була невеличка — переписано тільки 139 чол. (певно самі голови родин)¹⁾, з них частина, як видно з пам'яті, прийшла р. 1656, тільки решта — раніш. Слобода далі зростала, і чолобитну у січні 1657 р. подано вже від 180 чол. людности²⁾; слобожан раховано тоді в Кам'янському повіті, хоч у сусідніх Сумах вже був окремий воевода. Швидко зростала слобода р. 1657: у згадуваній попередню чолобитній, поданій в кінці січня 1657 р., сказано, що в слободі є вже 500 дворів, а людности разом з жінками і дітьми більше, як 2 тисячі. Слобода так зросла, що ворожб'яни мали намір перетворити її на місто і в своїй чолобитній прохали, щоб їм дозволили „на Заводицькому городище построить острожекъ для перваго убежища и для торжишку, какъ бы намъ межъ собою торговать, промыслишкомъ прокормитца“ — цікава ілюстрація зв'язку між утворенням фортеці і ринку, а zarazом свідчення про те, що в складі громади були елементи, зацікавлені в розвитку торгівлі, що дивилися на неї, як на засіб одержати прибуток.

В основі господарства ворожб'ян лежало, очевидно, хліборобство, як показує зміст „чолобитної 1658 р., поданої властиво в справі земельних суперечок з сусідніми громадами. Але й тут, на півночі, велике значення мали ухадницькі промисли, і в січні р. 1657 ворожб'яни подали чолобитну, щоб їм дозволено ловити рибу в р. Пслі. Дозвіл дано ловити рибу тільки „про себя“. У тому ж році ворожб'яни давали барило дьогтю сумському воеводі за право гнати дьоготь у суміжних лісах³⁾.

Формально слободу осаджено в Кам'янському повіті, і ворожб'ян обов'язано службою „вряд“ з служилою людністю міста Кам'яного. Але Кам'янська громада поставилася вороже до пересельців, які захопили уходи кам'янчан, і з цього приводу довелося ворожб'янам зазнати великих утисків від кам'янчан: від „каменовцов Руских и всяких чинов людей чинитца продажа большая, бьютъ, грабятъ“, взяли 50 овець, 10 коров, майно — самопал, 3 шуби, 3 сокири, 3 чавуни (!), „чинитца утеснение большое, пашнею сенными покосы избивают, продают, волочат (!) в Камѣнной напрасно“. З сусідньою Сумською громадою у ворожб'ян були тісні зв'язки, і ворожб'яни взяли близьку участь у заготовленні лісу і будіванні сумської церкви. Але після розмежування в р. 1657, коли до м. Сум відрізано земель на 10 верст в радіусі⁴⁾, межа сумських земель пройшла попід самою слободою, і ворожб'яни опинилися між двох огнів. Через те прохали вони (в згадува-

¹⁾ Ibidem, а. 26.

²⁾ М. Д., Сівськ., ст. 161, а. 69.

³⁾ Д. Багал'їй, Матеріали, т. I, с. 21.

⁴⁾ Акт розмежування — див. Филаретъ, III, с. 335.

ній чолобитній 1658 р.), щоб їх слободу примезувати до Сум і інкорпорувати т. ч. до складу Сумської громади; на це уряд дав незабаром згоду і видав відповідне розпорядження ¹⁾).

С.л. Терни. У липні міс. 1654 р. (162) служили люди з Недригайлова подали до центрального уряду скаргу, що в Путивельських оброчних бортних уходах оселилися українці на р. Терну в кількості більш, як 50 родин, і пустошать уходи. Вже тоді уряд поставився до пересельців узагалі прихильно і тільки наказав, щоб нових емігрантів не приймати, а розсилати їх по залогах міст Білгородської Черти, бо, мовляв, у Путивельському повіті землі замало і не стає вже й на ту людність ²⁾), яка вже там є. Пізніш власник помісних земель, де розташувалися пересельці, теж свідчив, що оселено слободу р. 162—1654 чи в кінці 1653 ³⁾). Більша еміграція відбулася в р. 1655, на початку його, а може в кінці р. 1652; тоді з'явилося в Тернівській слободі зразу 250 чол., що прийшли сюди „з різних Черкаських і Запорозьких (!) городів із-за Дніпра і оселилися на дикому полі“; далі еміграція тривала, р. 1657 було людности 350, а чолобитну р. 1658 подано вже від імени 500 ⁴⁾).

Під час перепису людности Тернівської слободи р. 1678 зібрано відомості про те, скільки часу зминуло, відколи оселено слобожан, і звідки вони вийшли. Із свідчень тернівців випливає, що 5 родин оселилося ще р. 1643, 48 родин — 1653, 20 родин — 1656 і т. д. ⁵⁾). Але що свідчення подано з пам'яті і багатьо років пізніш по оселенні, ми мусимо ставитися до них, як до відомостей дуже приблизних. Але можливо, що декілька родин справді осілися тут ще перед р. 1654 як селяни, на помісних землях служилих людей, хоч власне у пізніших чолобитних 1654 і дальших років про слободу все гажуть як про новозасновану.

Розташувавшись на землях і уходах путивельської і недригайлівської служилої людности, слобожани зразу увійшли з цією людністю в гострий конфлікт. Першу скаргу служилі недригайлівці подали, як згадувано, ще р. 1654, але мобілізація і польська війна загальмували справу. Вона знову розпочалася р. 1657 двома чолобитними від слобожан, які скаржилися на путивельського поміщика Сулешкіна і недригайловських служилих, що вони їх тиснуть і грабують, їх нищать, воли забирають і „таляри емлють“, а отамана і 5-х слобожан посадовили до в'язниці. Тернівці прохають записати їх до військової служби, сподіваючись, що це допоможе їм боронитися від ворожих сусід. Розглянувши справу, виявили, що слободу справді оселено на землях Сулешкіна, який мав на р. Терні помісний наділ — близько 400 четей землі; Сулешкин запевняв, ніби пересельці осіли р. 1654 на його землях „во крестьянство“, але поки він був на службі, вони „розворовались“, — вийшли з послууху. Позиція уряду була поміркована, як і раніш, і воеводи путивельському Микиті Зюзінові наказано чинити в цій дуже делікатній

¹⁾ М. Д., Помісн., ст. 46, а. 22.

²⁾ М. Д., Блгр., ст. 1035, а. 502.

³⁾ Справа Тернівської слободи рр. 1657—8 (М. Д., Блгр., ст. 1082, аа. 1—16).

⁴⁾ М. Д., Блгр., ст. 1082, а. 14.

⁵⁾ Д. Багал'їй, Матеріали, т. I, ст. 76; Очерки, ст. 423. Слобожани запевняли, що вони прийшли в 160 (1652) році.

справі „по усмотренію“, але так, „чтоб нам в. г. в ратных людяхъ учинить прибыль, а путивльцов в землях не оскудить“. Та воевода рішуче став на боці формальних прав дідичів, і на нові скарги тернівців уряд мусів дати новий, вже рішучий наказ — сказати Сулешкінові, що хоч пересельці осілися й на його землі, але що він осадив їх „во хрестьянство“, як сам казав, без дозволу від уряду, то йому дати помісну землю в іншому місці, а „до Черкас ему дѣла нѣтъ“¹⁾. Таким чином, за Тернівською слободою затверджено всі права нових українських колоній півдня²⁾.

Місто Суми в центрі району, на р. Пслі і дві не дуже великі слободи — Терни на крайньому північному сході району і Ворожба на Пслі, трохи нижче від Сум — такі були успіхи колонізації Сумщини до 1657 року; три ці поселення намітили територію майбутнього Сумського полку. Вони становили певну колонізаційну цілість, бо розташувалися по краях великого лісового масиву на правому боці р. Псла. Разом з цим вони утворили лівий флянк тої мережі поселень, що далі, по той бік Білгородської черти, продовжувалася в районах Охтирщини і Харківщини.

3. Залюднення Охтирщини.

М. Охтирка. Охтирський прикордонний острожок засновано р. 1641, а р. 1647 передано Московській державі. Дарма що на нього спиралася (на р. Ворсклі) Білгородська черта своїм західнім кінцем, але уряд малу звертав увагу на цю фортецю, і р. 1648 там була маленька залага в 49 чол., підлегла Олешинському воеводі³⁾. Коли почалася 1650 р. паніка в зв'язку з сподіваним татарським нападом, наказано зовсім покинути острог і знищити його; тоді зробити цього не пощастило, бо забракло робочих рук, і тому в острожку залишено 20 чол. залози⁴⁾, але пізніш острожок, здається, таки скасовано, бо оповідаючи пізніш про оселення Охтирки, воевода Камінін писав, що його заходами влаштовано 1 000 пересельців „на рѣчкѣ Ахтыркѣ“ — а не коло острожка, як треба було би чекати⁵⁾. Тимчасом, крім свого військового значення з Охтирки був дуже вигідний для поселення центр Надворсклянського району. На півночі лежали лісостепові сточища річок Олешні, Боромлі, Ворсклиці, а вздовж лівого берега Ворскли — ціла мережа маленьких річок, де невеличкі ліси й луки чергувалися з сіножатями та степами: з півдня весь район замикався смугою лісів, що йшли вздовж р. Мерла; тут по допливах горішнього Ворскла лежали бортні уходи путивельських, а пізніш і вольнівських севрюків — волості Намирська з городищами Немирським і Охтирським, пізнішою Охтиркою, і трохи вище — волость Лосицька⁶⁾.

Весь цей район здавна був за улюблене місце осідку лівобережних

¹⁾ Ibidem, а. 26.

²⁾ Філарет (III. с. 583) на підставі пізнішого офіційного документу зазначає, що Тернівський маєток дістав Сулешкін-батько р. 1651, а р. 1655 його син „оселив“ на р. Терні слобідку.

³⁾ М. Д., Приказн., ст. 571, а. 102; з Путивля р. 1648 посилає туди по 20 чол. (А. М. Г., II, с. 224).

⁴⁾ А. М. Г., I, с. 263.

⁵⁾ А. М. Г., II, 517.

⁶⁾ М. Д., Блгр., ст. 146, а. 1.

пасічників і тісно був зв'язаний з добре залюдненою Гадячиною. Після короткої перерви р. 1648 пасіки з'явилися тут знову в великій числі, і восени 1649 р. вольнівський воевода скаржився, що пасічники живуть по пасіках „з животиною“ і оборонили свої пасіки острожками ¹⁾. Який великий був тиск колонізаційного руху з Лівобережжя, показує будівництво острожка з баштами, що спорудили лівобережці в цьому районі, здається, також з власної ініціативи. Ці башти р. 1657 ужито на будівництво нової Олешинської фортеці ²⁾.

Десь на початку р. 1654 з'явилися під Охтирським острожком, перед тим, як зазначено, здається покинутим, українські емігранти. Рік оселення тут нової колонії подав Філарет на підставі відписки з Вольного, зачерпненої з чугувського листування. У цій відписці (з листопада р. 1654) подано вісті від сотника „Нового Охтирського городка“ Ів. Аристов ³⁾. Власне оселення могло відбутися і в кінці р. 1653, але не раніш, бо потім у чолобитній, поданій р. 1655, Охтирчани кажуть, що прийшли вони 162 року, себто, можливо, десь після вересня р. 1653 ⁴⁾.

Звідки ті емігранти походять, це можна визначити на підставі цієї ж чолобитної, поданої в Яблоніві 22.V 1655. Прийшли вони „в прошлом во 162 г. из дальних городов из-за реки изо Днепра... от разоренья от безбожных Ляхов и от Татар... и пришли в Вольновский уезд для городского строения... (і Ромадановський за наказом царя наказав)... з рекою за Ворсклом на Татарской сакмѣ на речке на Охтырке, да речке Мошнах, да на речке Хухре, да на речке Гусенце от Вольного в двадцати верстах устроить нас домишками своими человек с семсот и больши; и острог мы между речек Ахтырки и Мошны устроили собою без прибавочных людей, а острог тот в 1 000 сажен“. Їздять вони станицями безпрестанно до Орелі і Самари; а пороху, гармат і олова немає; від сусідніх міст — Вольного, Олешні, Городного острожка, Колонтаєва, Куземина, Котельви „в том земляном деле у нас холопей твоих с теми городами со всяким служилыми людьми ныне ссора большая“. Отже прохають відмежувати їх від сусідніх міст. Далі охтирчани скаржаться, що влаштувавшись в Охтирському острозі, „с того Ахтырского острогу мы х. т. в Черкасские города приезжаем для остаточных своих животов“, себто по те майно, що лишилося на місцях попереднього осідку; „и полковники и сотники и атаманы тех наших остаточных животов нам х. т. не отдают, и нас в тюрьму сажают і всякую нам налогу чинят“, і через те вони, охтирчани, ніби зовсім зубожіли. Поміти на чолобитній немає і, очевидно, її залишено без наслідків, але дає вона досить суцільну картину еміграції: вихід наспіх, проти бажання і волі місцевої старшини, очевидно тільки з рухомим майном; після оселення в Охтирці — повернення до батьківських місць, щоб зліквідувати решту майна, опір і репресії від місцевої старшини. Можна гадати на підставі цього, що родом емігранти були хто з Правобережжя, а хто — з міст, недалеко від Охтирки, себто мабуть з центрального Лівобережжя — з

¹⁾ М. Д., Блгр., ст. 394, 193.

²⁾ М. Д., Блгр., ст. 404, а. 6.

³⁾ Філарет, III, с. 9, 10.

⁴⁾ М. Д., Безголосні, ст. 223, а. 4.

Миргорода, Зинькова тощо, звідки, як вище згадувано, походили ті пасічники, що й раніш звичайно пасічникували по цих околицях ¹⁾.

Оселившись на новому місці охтирчани діяльно заходилися перебудувати фортецю. Що вони чинили самостійно і з власної ініціативи, на це маємо низку вказівок. 12.IV 1654 р. олешинський воєвода скаржився, що „Черкасы зделали в нашем заповѣдном лѣсу, на рѣчке Охтырке новой острог Ахтырской“, проклали через ліс шляхи, а через Ворскло помостили мости ²⁾. У січні р. 1655 вольнівський воєвода пише, що „на рѣчке Ахтырке Черкасы острог поставили“ ³⁾. В інших актах весь час згадується, що українці острог „поставили собою“, себто власними силами. Нарешті, р. 1656 Трохим Чернов, посланий до Охтирки, щоб остаточно полагодити фортифікації, писав, що він докінчив недороблені місця „у старово острогу, которой оставили тыном Черкасы около дворов сперва пришед“ ⁴⁾.

Отже спочатку емігранти оселилися у мурах старої фортеці, що не була справна, й оточили її парканом (тином). І далі будовано місто силами української громади; в заяві охтирчан в лютому р. 1658 підкреслюється знову, що вони і попереду під проводом присланого воєводи Хрушова будували місто сами, але й тепер, коли прислано воєводу Телегіна, вони сами викопали великий рів с кримського боку тільки „доложася ево, Максима Тѣлегина“ ⁵⁾.

Про господарчу діяльність Охтирської громади знаємо ще менше, ніж про Сумську. Р. 1556 охтирчани всією громадою зробили греблю на Ворсклі, спорудили став, що за нього вийшла у них суперечка з старцем Мартирієм — з якогось близького монастиря, може Охтирського ⁶⁾. Справу розв'язано на користь громади ⁷⁾. Р. 1658 охтирчани скаржилися, що татари напали на Охтирку, відігнали худобу, витолочили поля „і пасеки розорили“. Одже пасічництво стояло тут, як і раніш, на почесному місці ⁸⁾. Відмежувати землю охтирчани прохали ще 1655 року, але про розв'язання цього питання звісток не маємо. Хліборобство повинно було стояти тут добре, бо ще за часів оселення, за переписом 1654 р., охтирчани мали чимало худоби, майже кожний мав по 5—6 голів рогатої худоби і коней, дехто до 20 штук; овець і свиней провели до Охтирки не всі, але кому це пощастило, той мав їх там по 10—20, а всього громада мала на 443 родини 605 коней, 618 волів, 479 корів, себто пересічно по 3—4 голови на родину, крім того, 1 473 овці і 1 691 свиню (пересічно по 6 на родину) ⁹⁾. Дальший розвиток Охтирської громади мав т. ч. під собою добрий господарчий ґрунт ¹⁰⁾.

¹⁾ Ibidem. а. 7.

²⁾ М. Д., Сівськ., ст. 158, а. 18.

³⁾ М. Д., Безголовні, ст. 223, а. I.

⁴⁾ М. Д., Блгр., ст. 382, а. 41.

⁵⁾ М. Д., Блгр., ст. 397, а. 98.

⁶⁾ Про заснування Троїцького Охтирського монастиря монахами Лебединського монастиря на Київщині в р. 1654—див Філаретъ, I, с. 143.

⁷⁾ М. Д., Блгр., ст. 382, а. 124.

⁸⁾ М. Д. Блгр., ст. 481, а. 171.

⁹⁾ Д. Багал'їй. Очерки, с. 430.

¹⁰⁾ І. Міклашевський (ор. cit., с. 275) подає такі підсумки: без робочої худоби — 45 родин, з 1 гол. худоби — 138 род., 2-3—152 род., 4 і більш—119 родин.

Під час осадження в Охтирці нараховувалося близько 700 душ, як заявляли охтирчани у чолобитній 1655 р. Про розмір і склад Охтирської громади в дальшому маємо кілька відомостей, в тому числі повний реєстр, що склав Д. Каминін ще в першій половині р. 1654, себто в році осадження міста. У реєстрі наведено склад родин, зброю і майно пересельців — коней, худобу. Цей реєстр видав акад. Д. І. Багалій¹⁾ з датою 1657 р. Невизначено написану дату можна прочитати ще й як VIII—162 (прочитано як 165). Вірність дати 162 (1654) випливає з таких даних: 1) в долішній частині першого листка є одночасовий з книжкою напис: „162-го году Вольной“; 2) реєстр вміщено між різними Вольнівськими реєстрами 160—162-го років; 3) передмову реєстру писано від імені Л. Каминіна, і це цілком відповідає одписці від 20. I 1655 р. про переведення перепису²⁾; 4) вліті 1657 р. не переводилося жадного реєстру; другий охтирський реєстр (Чернова) подано в січні 1657 р.; 5) в реєстрі згадано ім'я сотника Аристова, що був в Охтирці тільки в 1654 році.

Усього в Охтирці зареєстровано 443 родини. Це трохи відходить від згаданої заяви охтирчан і від заяви воеводи вольнівського Каминіна, що в лютому 1655 р. писав до Москви, що він влаштував в Охтирці 600 людей: може, на той час і було стільки, особливо з родичами³⁾. Мало не без винятку всі охтирчани одружені, мають дітей пересічно по 2—3 на родину; родичів (дорослих) у реєстрі зазначено мало — може їх викликали до Охтирки вже потім. Більшість людей озброєна рушницями (пищалями), коло $\frac{1}{2}$ мають шаблі, гінджалів (саадаків) мало, дехто зовсім неозброєний.

Вкінці р. 1655, по всіх поселеннях Слобожанщини зроблено, як згадувалося, загальний перепис.

Цей перепис дійшов до нас в оригіналі⁴⁾, а також у двох витягах — яблонівському⁵⁾ і московському⁶⁾; їх підсумки щодо Охтирки не сходяться: у московському витягу зазначено, що козаків було всього 651 чол., з них великий відсоток чомусь неозброєних (509). Всього дорослих чоловіків переписано 1164, а разом з Городним Острогом 1212. В оригіналі реєстру нема жадних вказівок на зброю — подано тільки самий список осіб; підсумок разом з Городним Острогом становить 1339 ч. Майже стільки і в яблонівському витягу — 1341. Можна гадати, т. ч., що в основі московського витягу лежав якийсь інший реєстр, детальніший, і може точніший. Щоб порівняти, зазначимо, що р. 1660 в Охтирці було 678 полкових козаків, 557 „городових“ (міщан) і 583 „пашених“, а всього 1818 д.⁷⁾ Поділ громади на властивих козаків і міщан існував вже в 1656 р., бо в січні 1657 р. до Москви приїздили з переписними книжками отаман Дмитро Ружанський

¹⁾ Матеріали, 1, с. 23, надруковано в вигляді таблиці без передмови оригіналу; оригінал — див. М. Д., Блгр., кн. 34, 81—120.

²⁾ М. Д., Моск., ст. 264, а. 174.

³⁾ Ibidem; іншим разом Каминін згадував, що він р. 1655 влаштував в Охтирці 1000 людей (АМГ., 11, с. 517).

⁴⁾ М. Д., Блгр., ст. 392, а. 143—192.

⁵⁾ М. Д., Безголосні, ст. 223, а. 29.

⁶⁾ М. Д. Блгр., ст. 384, а. 125—133.

⁷⁾ Див. статтю автора „Харківський перепис р. 1660“ в „Записках Іст.-Філ. Відд. ВУАН“ т. 21, с. 129.

„да выборной мещанинъ Созонко Григорьевъ“¹⁾; від імени тих же осіб подано перед тим чолобитну в справі суперечки із старцем Мартирієм за став²⁾. Міщанський елемент, як ми бачили, був міцний по пасіках, які існували в цьому районі ще перед охтирською еміграцією.

На чолі охтирських українців у році 1654 стояв сотник Іван Аристов, ім'я якого ми бачимо в реєстрі Каминіна і в одписці, що її наводить Філарет³⁾. Потім Аристова більше в Охтирці не бачимо. З Каминінової одписки в січні 1655 р.⁴⁾ довідуємося, що його разом з 150 козаками взято в полк В. Б. Шереметьєва; „і ныне,—пише Каминін,—у них Черкас в Охтырском остроге начального человека нѣт“. Але без „начального человека“ охтирчани пробули не довго, і в середині 1655 р. бачимо тут сотника Івана Ларіоновича, що його далі іменують отаманом. У зв'язку з призначенням воеводи Байдикова Івана Ларіоновича на раді побито, мб., за його опортунізм, і ще раніш обрано непримиреннішого Дмитра Івановича Ружанського (може Ружинського), що тікаючи від небезпечного становища з Охтирки, заповів охтирчанам провадити дальшу боротьбу проти призначення Байдикова. На його місце обрано Якова Васильовича, що налагодив стосунки з урядом⁵⁾. Але хутко бачимо Дмитра Ружанського знову отаманом (в р 1656) в тісному співробітництві з присланим, щоб закінчити будування фортеці, Т. О. Черновим: у січні 1657 р. прибув він до Москви з реєстром і описом фортеці, при чому в супровідній відписці Чернова його рекомендовано⁶⁾, що він „при будуванні був“, — отже мабуть керував фортифікаційними роботами і за нового воеводи Макс. Телегіна, і про це оповідав в Москві в лютому р. 1658, клопочучись, щоб охтирчанам видали утримання⁷⁾.

Відношення між компетенцією отамана і воеводи визначено за часів того ж воеводи Телегіна в кінці 1658 р.; судові справи мають розглядати обидва в спільному засіданні: „Которые охтырские Черкасы учнут бить челом на свою братью во всяких своих искѣх о судѣ, и ты бы их судил, а к суду призывал атамана, а без атамана Черкас не судил да и атаману б еси наш великого государя указ сказал, чтоб он Черкас один не судил“; т. ч. судову функцію отамана було обмежено на користь воеводи⁸⁾.

Московський уряд з самого початку не лишив нову колонію без свого контролю. На початку 1664 р., після відповідної відписки з Яблонова, наказано через Білгород вольнівському воеводі Л. Каминінові збудувати між рр. Охтиркою і Олешнею острог і влаштувати слободами „Черкас“, що оселилися коло Охтирки. За цим наказом Каминін їздив до Охтирки і попереду зробив перепис охтирчанам, що до Москви надійшов вже 12.VIII того

¹⁾ М. Д., Блгр., ст. 408, а. 100.

²⁾ М. Д., Блгр., ст. 382, а. 124; подібно до цього і в лютому р. 1658 в Москві подано чолобитну від отамана Дмитра Іванова (Ружанського) і „выборного от всего города“ Петра Степанова (М. Д., Блгр., ст. 397, а. 98).

³⁾ Филаретъ, III, с. 9.

⁴⁾ М. Д., Моск., ст. 264 а. 174.

⁵⁾ М. Д., Безголосні, ст. 223. аа. 1—19; цитую далі.

⁶⁾ М. Д., Блгр., ст. 389, а. 41 і ст. 408, а. 100.

⁷⁾ М. Д., Блгр., ст. 397, а. 98.

⁸⁾ М. Д., Блгр., ст. 481, а. 173

ж 1654 р., а 20.I 1655 р. Каминін сповістив яблонівського воеводу про зроблені заходи щодо реєстрування і що острог вже збудовано силами „Черкас“. Опис фортеці вислано до Москви з охтирчанином Степаном Трофімовим, що повіз з собою і чолобитні охтирчан. У Москві, в червні р. 1655, вже особисто від його ім'я, подано чолобитну про те, що в місті нема кому тримати провід і щоб призначено було воеводу. Цю чолобитну, мабуть, подиктовано йому вже в Москві. На чолобитній зроблено позначку з розпорядженням вислати з Яблонова відповідну людину до Охтирки; це й зроблено, і до Охтирки вислано голову стрілецького Мокія Байдикова. Але охтирчани поставилися до нього різко негативно. 7.IX одержано в Москві таке:

„По твоему гос-ву указу, приѣхав он (Байдилов) в Охтырской острог, у атамана у Дмитрея Иванова во твоему г-у указу просил имянных списков и острожных ключей, и атаман де Дмитрий учинили меж себя раду и в той раде учинились ему сильны, имяных списков и острожных ключей не дали: а прежнево атамана Ивана Ларионова в раде самовольством при нем Макѣи и многих людехъ били. А атаман Дмитрий с Охтырки побежал невѣдомо куды, а без себя атаман Дмитрий Черкасомъ заказал, што б ево Макѣи они Черкасы ни в чом не слушали и сентября ж в 2 день велѣл он Макѣи охтырских Черкас собрать в раду и в радѣ он Макѣи твой гос-въ указ всѣм вычитал вслух, и тѣ Черкасы всѣ ему отказали: слушать они ево Макѣи не хотят, бутто он приѣхал к нимъ в Охтырской самовольством, без твоего гос-ва указу. И он, Макѣи Байдыков приѣхал на Вольное“.

Відповіддю на цей зухвалий виступ була поміта, що містила розпорядження, несподівано м'яке для звичайно суворої московської адміністрації: „Послатъ го-ва грамота изъ Яблонова к окольничому, велеть в Ахтырской отписать, чтоб во всяких дѣлах вѣдал и росправу чинил атаман, которой ныне у Черкас выбран“¹⁾.

Таким чином ніби санкціоновано в Охтирці місцеву автономію і незалежність від воеводської управи. Але хутко настало замирення в Охтирці і в вересні новообраний атаман Васильєв писав до Вольного, прохаючи вислати до Охтирки армату, і це зроблено: вислано 2 пищалі, 200 гарматнів і 10 п. пороху, а наступного року вислано до Охтирки Трохима Чернова, щоб добудувати фортецю. В серпні р. 1656 він писав, що висилає книжки з новим переписом Охтирки і з описом фортеці; він добудував старий острог, де охтирчани збудували тин, закінчив новий острог з баштами і всякими фортифікаціями, в острозі збудував приказну ізбу і пороховий льох; з ним уже були служилі веденці з різних міст, але в дуже невеликій кількості; надалі наказано бути з ним в Охтирці тільки 50 чол²⁾. Р. 1657 за воеводу був Трохим Хрущов, що провадив далі будовання фортеці; в кінці р. 1657 прислано до Охтирки воеводу Телегіна.

Вже з наведеного вище видно, що стосунки між громадою та воеводою були порівнюючи досить рівні і спокійні. Воевода Телегін підніс дисципліну до такого рівня, що зміг висилати по 100—200 чол. до залог міст Білгорода Валок і Валуек. Скаржачись на це, р. 1658 охтирчани зазначили, що „мы русского извучая не знаем, и не в обычай“ такі обов'язки; прохали 1) розпорядження про те, щоб їм служити полкову службу „по черкаски, по го-

¹⁾ Листування це — див. М. Д., Безголосні, ст. 223, аа. 1—19.

²⁾ „Строельні книжки“ привіз атаман Дмитро Іванов 24.I 1657 р. (М. Д., Блгр., ст. 408, аа. 41 і 57).

роду Ахтырському и по острогу“, і 2) дозволити „всякими товары торговать в Охтирске по-своему, по-Черкаски“¹⁾. Відповіді на ці прохання не було, але ще р. 1656 видано наказа „охтырских Черкас с судных дѣл и с торговых промыслов пошлин имать не велено“²⁾; щождо службових обов'язків людности, то хутко, в тому ж 1657 р., тут утворено окремий слобідський полк³⁾. З наведених вище досить бідних даних можемо зробити висновки, що і тут, як і в Сумах, швидко розвинулося спокійне господарче життя, але почувалися вже і впливи рухливішого побуту степового півдня.

М. Городне. Про початок української колонії в Городному маємо тільки одну звістку, але досить цікаву. Городний Острог збудовано р. 1647 на р. Мерлі, проти гирла р. Мерчика; мав він разом з м. Валками боронити течію обох річок як форпост Охтирки і Вольного. На початку 1650-х років було тут 100 чол. залоги. Року 1654 вольновський воевода дістав наказа ліквідувати фортецю, залогу розпустити, зброю і військове майно передати до нової фортеці на Колонтаєвому Перелазі, а місто з укріпленнями і всі оранки („десятинні“ і помісні) передати місцевій українській колонії „по их челобитью“ — отже ніби за її ініціативою. Ця колонія складалася тільки з 13 душ на чолі з отаманом Петром Констянтинівим, і воевода вольновський Л. Каминін мав подбати, щоб у Городному оселити ще й інших пересельців, всього в кількості 200 душ. Сам воевода не був задоволений з наказу уряду про ліквідацію „острога“ і скарживсь, що прибутки з десятинної оранки загинули, а нова колонія не збільшується, і до квітня 1555 р. до Городного зійшлося всього 35 українців⁴⁾. За переписом кінця 1655 р. тут було всього 48 чол.⁵⁾, дарма що місцевість ця мала великі колонізаційні вигоди, лежачи в центрі лісової смуги вздовж правого берега р. Мерла, де й раніш існували численні пасіки полтавців. В 1659 р. тут здається нараховували 92 чол.⁶⁾.

М. Колонтаїв і суміжні села. Колонтаїв Перелаз, згодом Колонтаєва Гать, була здавна відомим урочищем на р. Мерлі, недалеко його гирла до р. Ворскла, на шляху з північного заходу (з Лівобережжя — мм. Котельви, Охтирки) на степ, південним берегом Дінця, до Торських озер і далі на Дін⁷⁾. Р. 1654 почали осаджуватися тут пересельці з Лівобережжя, а що тут

¹⁾ М. Д., Блгр., ст. 481, а. 171.

²⁾ М. Д., Блгр., ст. 359, л. 34.

³⁾ Проф. В. Ю. Данилевич (Время сбразования Слободскихъ казацкихъ полковъ) датував утворення Охтирського полку часом між р. 1655 і 1658, коли бачимо в Охтирці полковника І. Гладкого. Тепер можемо цю дату уточнити: в червні 1658 р. наказано охтирському воеводі закликати до себе місцевого полковника і наказати йому готуватися до походу; отже існувала вже думка, що в Охтирці має бути полковницький уряд; але на місці це ще не переведене і воевода тоді ж відповідав: „полковника в Ахтырском нѣтъ, есть в Ахтырском атаман Дмитрий Ружанский“ (М. Д., Блгр., ст. 607, а. 253). Отже Охтирський полк почав існувати з кінця 1658 року і І. Гладкий, мб., був першим його полковником.

⁴⁾ М. Д., Сівськ., ст. 179, а. 122.

⁵⁾ З них озброєних 12, неозброєних (міщан і селян ?) — 18, у них неозброєних родичів — 18 (М. Д., Блгр., ст. 384, а. 125).

⁶⁾ М. Д., Блгр., ст. 480, списки для видачі утримання.

⁷⁾ Див. вище в розд. І. 40-ми роками була тут салітряна варниця з високим вартовим майном — „караваттю“ (М. Д., Приказн., ст. 571. а. 127).

саме проходив московський державний кордон, то уряд поспішивсь перенести сюди фортецю з Городного; призначено воеводу і вислано 86 чол. „веденців“ — росіян¹⁾; але російська залога тут не втрималася і почала розбігатися. За переписом р. 1655 тут було 133 чол. в місті і 117 чол. в селі Селеницевці і інших²⁾. Утворення коло Колонтаєва сіл відрізняє його від інших міст Слобожанщини (в інших районах села зустрічаємо тільки круг Харкова). За реєстром 1659 р. було: в місті — 202 чол. на чолі з сотником Я. Котляренком і отаманом Гр. Золотком, по селах: с. Красна Лука — 16 чол. (отаман М. Борисов), с. Рублівка — 56 чол., с. Лихачівка — 39 ч., с. Солонищевка („Синалищевка“) — 19 ч., с. Любимовка — 40 ч.³⁾ Усі ці села, крім першого, існують і тепер, лежать нижче від Колонтаєва по обох берегах р. Мерла і з'єднуються з густою мережею сіл і хуторів Полтавського району. За переписом 1660 р. в Колонтаєві був уже окремий полк⁴⁾ і 675 ч. людности⁵⁾, з них 249 козаків, 271 міщан і 155 селян⁶⁾.

Три поселення, засновані до 1657 р. — сама Охтирка, Городне і Колонтаїв, охопили центральну частину Охтирщини, майбутнього Охтирського полку; в той же час ці поселення сполучили і тісніш зв'язали два колонізаційні райони — Сумський і Харківський і сприяли тому, що ці райони, розділені Білгородською чертою, все ж могли зіллятися в одну цілість — західню Слобідщину в складі її чотирьох полків.

4. Залюднення Харківщини.

Район Харківщини обіймав водозбір р. Уд з її допливами — рр. Лопанню та Харковом; тут у середині XVII в. простягалися густі ліси, що продовжувалися і на р. Мож. Лісовий район, оточений звідусіль степами, які вузькими смугами заходять і до лісового району. По правому березі горішнього Дінця простягавсь інший лісовий район. По лісостепових закутках, по невеличких річках харківського району були широко розвинені ще з 1640-х років пасіки й уходи лівобережан; вище вже згадувано про те, що в кінці 1640-х років тут панувала уходницька стихія. Природні багатства країни експлуатували не самі українські уходники, а й путивельські севрюки і білгородські служилі; тут же розташовано і юрти, що їх орендували різні особи від білгородського воеводи.

¹⁾ Див. вище, де ми розглядали державно-військову московську колонізацію; „стрельну“ книгу видав Холмогоров, *op. cit.*, с. 34.

²⁾ З них неозброєних у місті 87, а по селах 91 (М. Д., Блгр., ст. 384, а. 125).

³⁾ М. Д., Блгр., ст. 370, а. 93. С. Красна Лука — можливо пізніший Краснокутськ.

⁴⁾ За Філаретом вже від 1658 р. (Філарет, III, с. 261); полковник — Іван Донець, згаданий у Величка (див. *ibidem*).

⁵⁾ Див. цитовану вже розвідку автору: Харківський перепис р. 1660.

⁶⁾ Філарет (III, с. 231) згадує, що року 1651 пересельці з м. Корсуня заснували м. Красний Кут, на р. Мерлі, між Колонтаєвим і Городним. Ця звістка взагалі мало ймовірна; справді маємо відомості, що це поселення засноване пізніш, хоча й можливо, що першим поселенням тут було згадане вище село Красна Лука. Інші поселення цього району — Богодухів, Мурафа і Боромля заснувалися вже в зв'язку з колонізаційним рухом 1658 року.

Офіційно район лежав на території Чугуївського повіту (іноді західню його половину за р. Харковом вважали за частину Білгородського повіту). В околицях Чугуєва, що лежав на південно-східньому краї району, розташовано було в 1640-х роках кілька поселень чугуївських дітей боярських. Українські пересельці, що осідали в цьому районі, мусіли через те зразу після оселення чи навіть в процесі його нав'язувати стосунки й листування з Чугуївським воеводою, і т.ч. Чугуїв відіграв показну роль в історії перших років новоосаджених в Харківському районі поселень.

[Харківський район був досить вигідно розташований щодо напрямків колонізаційних шляхів, які йшли сюди з-за р. Ворскла, з Лівобережжя, в кількох напрямках з північного і південного заходу і в Харківському районі перехрещувалися і зливалися.] Отже не дивно, що саме тут в 1650-х роках оселилося одне з найбільших (після Сум і Охтирки) міст Слобожанщини — Харків, а круг нього — ціла мережа менших поселень — слобід.

М. Харків. Рік оселення української колонії на Харківському городищі — 1654-ий, перший вказав Д. І. Багалій в одній з найраніших своїх праць ¹⁾. Перед тим різні автори ²⁾ вважали, що Харків засновано р. 1653; але ці автори спираються на пізніші витяги з архівних документів, а на них не завжди можна покладатися ³⁾. Філарет, перший мавши в своєму розпорядженні велику кількість документів „першої руки“, відніс оселення Харкова до р. 1650, але він не покликається на документальні дані ⁴⁾. Тимчасом описуючи село Липці, цей же автор подав акт, що дає точну дату оселення Харківської колонії. Це — „пам'ять“ з приводу скарги білгородських попів Микольської церкви про те, що в „нынешнем“ 1654 (162) році українські пересельці оселилися на їхніх маєтках по рр. Лопані і Харкові. З чолобитній, яку пересельці подали в Чугуєві, згадувалися тільки землі Чугуївського повіту (на схід від р. Харкової), отже на Лопані вони, мовляв, не мали права розташовуватися. Чолобитну попів подано у Білгороді, і тамтешній воевода В. Шереметьєв наказав чугуївському воеводі Г. Спешньову відшукати розпорядження про оселення харків'ян, і, коли вказівки чолобитної попів ствердяться, вивести пересельців до Чугуївського повіту ⁵⁾. З цього наказу нічого вийшло, як і треба було гадати, і 11 березня 1655 р. розглянено другу чолобитну від попів, подану вже в Москві ⁶⁾; з цієї чоло-

¹⁾ Основаніе г. Харькова, „Харьк. Кален. на 1886 г.“

²⁾ І. І. Срезневський, Головінський; перегляд поглядів попередніх авторів, що писали про м. Харків — див. Д. Багалій і Миллер, Історія города Харькова за 250 лѣтъ его существованія, X. 1905, т. I. сс. 1—15; не згадую про легенди і перекази про початок м. Харкова, що не мають нічого спільного з дійсним минулим (див. *ibidem*).

³⁾ Це — переважно „Екстрактъ о Слободскихъ полкахъ“ і інші витяги, що склалися на підставі витягів приказних архівів, засмічених помилками (пор. напр. помилку щодо року заснування м. Сум в „сметній книзі“ за р. 1678).

⁴⁾ Историко-статистическое описаніе Харьковской епархіи, М. 1857, от. II, с. 6; здається друкарська помилка — замість року 1656 як у примітці *ibidem*.

⁵⁾ *Ibidem*, с. 159; автор помиляється в імені воеводи: за воеводу в Чугуєві був в рр. 1654—5 Григорій Спешньов, а не Гр. Куракін.

⁶⁾ М. Д. Приказн., ст. 508, а. 17.

битної вже довідуємося, що ще як засновувано м. Білгород Микольська церква дістала землі за р. Везеницею, але відколи Білгород перенесено на нове місце і збудовано міста Білгородської Черти — Карпов і Болхов, усі ці землі відійшли до новозбудованих міст, і церква дістала навзамін уходи від р. Уд до Дінця; але й тут, відколи утворено Чугуївський повіт, за церквою лишилися уходи тільки по рр. Лопані і Харкові, де тепер оселилися козаки. Чолобитна ця бажаних наслідків не мала, і 24 травня 1657 р. в Москві подано останню, третю чолобитну, прохаючи винагородити церкву за відбирані маєтки ¹⁾. У цій чолобитній знаходимо цікаві подробиці про початок м. Харкова. Виявляється, що спочатку, р. 1654, оселилося тут тільки 37 родин, які дістали дозвіл тут селитися, але далі почало збиратися людей дедалі більше, а р. 1655 збудовано навіть фортецю („острог“). Цю чолобитну й використав Д. І. Багалій, щоб підперти свою думку про оселення харків'ян р. 1654. Пізніш, у ювілейній „Історії г. Харькова“ ²⁾ акад. Д. І. Багалій подав ще одну звістку — відписку харківського воеводи 1656 р. про шлях з Харкова на Торські солоні озера, що його проклали харків'яни ще р. 1654 ³⁾. Тепер маємо безпосередню вказівку на дату оселення харківської колонії. Діставши звістки про те, що українці оселилися на Слобожанщині, московський уряд дає 30 вересня 1654 р. розпорядження до Білгороду між іншим і про тих „Черкас“, „которые Черкасы построились в Чугуевскомъ уѣздѣ промежъ рѣчекъ Харьковъ и Лопины о городовомъ строенъе, и что вы по ихъ челобитью в Чугуев к Г. Спешневу писали, а велѣли ему городового мѣста осмотрѣть и описать и на чертежъ начертить и Черкасъ переписать“ ⁴⁾. Отже оселення відбувалося на початку 1654 р., може на весні.

Про саме оселення і його обставини маємо відомості в акті, що його також подав Філарет при опису с. Липців ⁵⁾. Це — пам'ять з Москви від 23. II 1655 р. до чугуївського воеводи г. Спешньова з приводу прохання загону емігрантів з „е. ц. в. Запорожского войска изъ городовъ“ в 800 чол. на чолі з Максимом Тимофієвим про дозвіл їм улаштуватися „противъ (відповідно) ихъ братьи, прежнихъ Черкасъ, въ Чугуевскомъ же уѣздѣ въ урочищѣ межъ Лопани и Харьковъ“. Це їм і дозволено, і наказано негайно нарізати їм у тих місцях земель. Філарет гадав, що ці емігранти оселилися не в Харкові, а в слободах Липцях і Лопані. Вже акад. Д. І. Багалій ⁶⁾ не вважав за можливе підтримати цю думку і висловив здогад, що цей загін оселився саме у Харкові, бо по інших відомих нам поселеннях між зазначених у чолобитній річок ніколи не було багато людности. Здогад акад.

¹⁾ Цю чолобитну цитує акад. Д. І. Багалій (Ист. г. Хар., с. 21), але це не та чолобитна, що її видав Філарет, а пізніша, третя з ряду; її видав з помітою 1657 р. акад. Д. І. Багалій в „Матеріалахъ для історії г. Харькова въ XVII вѣкѣ“ („Сборн. Харьк. Ист.-Фил. О-ва“, т. 16, X. 1905). Відповідний наказ — розвідати, скільки землі лишилося у микольських попів — див. М. Д., Блгр., ст. 504, а. 192.

²⁾ Ист. г. Хар., 17.

³⁾ Видав він же в Матер. для ист. г. Хар., 199. Тоді ж Є. Альбовський на підставі цього акту відніс оселення харків'ян до 1653 р. (Къ первонач. ист. гор. Харькова, „Тр. XII Ар. С. II“).

⁴⁾ М. Д., Сівськ., с. 158, а. 51.

⁵⁾ Філаретъ, II, с. 160.

⁶⁾ Очерки, с. 425; Ист. г. Хар., с. 22.

Д. І. Багалія очевидно відповідає дійсності. До аргументів шановного автора можна додати ще таке: перше — ми вже бачили, що термін „урочища між рр. Харкової і Лопані“ весь час визначає саме м. Харків, і далі зустрінемо цей термін ще в кількох документах (і в офіційному перепису р. 1655) у тому ж розумінні; друге — у Харківському перепису р. 1660 ¹⁾, ми знаходимо і перепис села Липців, де під той час нараховувалося тільки 45 українців — селян і 8 росіян — „дітей боярських“; отже за яких 5 років перед тим не могло тут оселитися кілька сотень козаків.

Визнаючи емігрантів Максима Тимофієва за харківських пересельців, акад. Д. І. Багалій не вважав за можливе відмовитися від того погляду, що все ж першим „осадцею“ Харкова був Іван Каркач, як це каже „Хроно-географическое описаніє г. Харкова“ 1767 р. ²⁾. Через те акад. Д. І. Багалій гадає, щб 800 емігрантів з М. Тимофієвим перейшли до Харкова згодом р. 1655, а року 1654 тут оселився інший великий загін, на чолі з І. Каркачем. Ми не можемо пристати на цю думку. Перше — за переписом 1656 р. у Харкові було тільки 587 душ; коли ж загін у 800 чол. р. 1655 приєднався до іншого, теж не зовсім малого, то в р. 1658 мало б бути у Харкові куди більше людности. Друге — ми ніде не бачимо в наших джерелах особи з ім'ям Івана Каркача, і взагалі в актах з часів осадження м. Харкова ніде це прізвище не згадується, як прізвище видатної особи (р. 1655 за отамана був І. Кривошлик). Отже можливо, що переказ про „осадцю“ Каракача постав згодом, можливо навіть, що родина Каракачів була між першими поселенцями у Харкові ³⁾. Отже нема великої потреби припускати, що емігранти М. Тимофієва тільки приєдналися до вже оселеної перед ними значної Харківської колонії.

Після цього огляду відомостей, що належать до часів оселення емігрантів на Харківському городищі, спробуємо накреслити схематичну картину як оселення відбувалося. Десь на початку 1654 р. (може й наприкінці 1653 р. як в „Екстракті“) з'явилися на Харківському городищі перші пересельці і зразу заходилися будувати свої двори. На звістки про оселення нової слободи з Білгорода наказано чугуєвському воеводі зробити перенес пересельців, і це розпорядження ствердив царський наказ з 30.IX 1654 р. Можливо, що ще 1654 р. до перших пересельців приєднуються інші, і всі вони, в кількості 800 чол. (номінально) висилають М. Тимофієва, як депутата, до Чугуєва (де він був у грудні — січні), і до Москви (наказ 23 II 1655 р., по-

¹⁾ Див. мою розвідку — Харківський перепис р. 1660, „Записки Іст.-Філ. Відд.“ т. 21, с. 129.

²⁾ Очерки, с. 427; Ист. г. Хар., с. 22.

³⁾ Такі перекази могли скластися тим легше, що в Харкові з перших часів ми бачимо родину Каркачів (Ист. г. Хар., с. 23), і то в становищі досить визначному (полковий суддя Грицько Каркач в перепису р. 1660 — цитована розвідка, с. 133. Г. Каркач як звичайний козак згадується також в акті 1658 р. в зв'язку з крадіжкою у нього коня ніби ще 1653 року — (Хар. Центр. Арх. Чуг. листув., ч. 41, № 24). Щодо терміну „осадця“, то треба гадати, що цей термін пізнішого походження і важко казати про „осадництво“ в властивому розумінні слова в процесі стихійної еміграції до глухих слобідських степів в 1650-х роках. Тільки коли зроблено перші кроки колонізації, могло з'явитися „зводження“ і „скликання“ людности на нові слободи, як бачимо це, напр., з вислову представників суджанської громади (див. нижче в підсумках).

вернувся до Чугуєва 8 III 1655 р.¹⁾ Тоді ж білгородські „панотці“ заносять свою чолобитну до Москви, але поміткою від 11 березня 1655 р. наказано яблонівському воєводі чугуївських „черкас“ викликати до себе й сказати їм, що „велено им строитца на вѣчное житє в Чугуевском уѣзде, а которые из них поселились меж рѣчек Харковы и Лопины, и тѣ б Черкасы в тѣх мѣстах жили на своих усадах“..., а уходів білгородських попів не пустишили²⁾. На весні р. 1655 і пересельці М. Тимофієва в кожному разі були вже на Харківському городищі, де переобрано отамана — обрано Івана Кривошлика (може він отаманував і раніш), і громада заходилася коло фортифікації городища.

Про життя нового міста в роках 1654—5 дізнаємось вже з відомостей часів пізніших, а власне з відписок воєводи В. Селіфонтова, призначеного до Харкова в середині 1656 р. Приїхавши до міста, Селіфонтов побачив вже мало не закінчене будівництво фортеці³⁾.

Мури цієї фортеці оточували старе городище, тісно уставлене дворами пересельців. Чертежа фортеці склав ще давніш (може р. 1655) чугуївський воєвода — за цим чертежем мури мали 530 саж. завдовжки, острог, на воєводину думку, був „низок и рѣдок, а иглицу на тотъ острогъ высекая острожины накладывали сверху“ (воєвода хотів, щоб їх „посередь острожинъ пробивали“), а що все городище зайняте було дворами, то воєвода не знав, що робити, бо іншого місця для фортеці не було, а за законами тодішньої фортифікації у мурах фортеці повинна була бути тільки невелика кількість будівель. Не знаємо як розв'язав цю справу Селіфонтов; так само не знаємо точніш, які саме спорудження крім мурів, мала фортеця, що її збудували українські пересельці. Перервавши роботу влітку 1656 р., бо треба було будувати двори й орати землю, харків'яни восени вкупі з мешканцями слободи Хорошева знову заходилися коло мурів фортеці, роблячи їх і далі „своїм звичаєм“, проти намов воєводи. Збудовано також соборну церкву Успіння⁴⁾. Будову виконано очевидно за звичайним українським зразком, а не за чертежем воєводи Спешньова, — цей чертеж знято, коли будову вже розпочато (1654 р.).

¹⁾ Немає потреби думати, ніби весь загін у 800 чол. оселився спочатку у невеликій Чугуївській фортеці, це мало ймовірно; у чолобитній маємо: „велѣл бы ихъ на Чугуевѣ устроить... въ Чугуевском же уѣздѣ“... Отже „на Чугуевѣ“ не означає самого міста, тільки повіт; див. ще нижче перепис р. 1655. Підкреслимо, що пересельці клопочуться не про дозвіл оселитися, а про поділ землі (в січні) — отже вони вже розташувалися десь — і певно не на час, а на постійне.

²⁾ М. Д. Приказн., ст. 508, а. 17.

³⁾ Фортецю почав будувати може бути одночасно з дворами, себто р. 1654, а р. 1655 її в головному було мб. вже зроблено, і в р. 1656 її допіру закінчувано. У скарі білгородських попів теж сказано, що фортецю („город“) збудовано р. 1655 (163. — М. Д., Блгр., ст. 504, а. 2), але ця звістка так само непевна, як непевна й згадка дітей боярських с. Жихоря, що вр. 164 (1656) „Харькова города не было“ (М. Д., Блгр. ст. 370, а. 76).

⁴⁾ Одписку Селіфонтова видано в Матеріялах акад. Д. І. Багалія з датою р. 1657 (т. I, с. 21) точна дата поміти на звороті акта — 24/XI 165—1656 р. (М. Д., Блгр., ст. 389, а. 39). Про будову церков — див. також чолобитні харківських попів, вид. в Матер. для ист. г. Хар., але датовані 1655-м роком в заголовку; поміти в тексті дають точніші дати — 1660 (168) і 1658 (166. VIII).

Ми не знаємо, звідки прийшли емігранти, що оселилися на Харківському городищі. З того ж що джерела мовчать, можемо зробити тільки той висновок, що емігранти зібралися з різних місцевостей; коли ми прийнемо еміграцію через Чугуїв до Харкова М. Тимофієва, то можемо думати, що емігранти прийшли здалека, може з Правобережжя, інакше їм не було б рації утворювати фактично цілий полк; у наказі про влаштування емігрантів М. Тимофієва згадується, що вони прийшли „з разных городов“¹⁾.

Перший перепис новоосадженої колонії мав зробити Чугуївський воевода ще в другій половині 1654 р.²⁾ Невідомо, як саме переведено цей перепис. Після впертих вимог царського уряду, що перебував тоді в поході на Білорусі, той таки чугуївський воевода (чи може спеціально присланий з Яблонова люди) перевели в другій половині 1655 р. другий перепис, що маємо в підсумках, зроблених у Яблонові³⁾ і точніших в Москві⁴⁾. За цими підсумками на 1 січня 1656 р. в „Харьковской и Лопинской слободах“ рахувалося:

	Козаків реєстрових	Дорослих синів і родичів	Всього
Озброєних:			
Кінних	377	9	386
Піших	47	134	181
Без зброї . . .	52	30	82
Усього . .	476	173	649

В тому числі була старшина: отаман, 5 сотників і осавул⁵⁾. Ми не повинні дивуватися з подвійної назви слободи. Як вище з'ясовано, ця подвійність походила від того, що з самого початку нова колонія позначалася в документах як поселення на рр. „Харьковій і Лопині“, в їх гирлі, що й відповідало дійсності: через традиційну буквральність у складанні приказних паперів, механічно переписуючи попередні, далі це означення механічно повторювано аж до кінця XVII віку⁶⁾; і т. ч. з вислову „Черкасы, которые поселились на речках Харькове и Лопине“ з'являється ніби дві окремі слободи. Досвідченіші подьячі виправляли цю неточність, так у яблонівських підсумках не знаходимо слів „слободы Х. и Л.“, а в ширшому реєстрі нових осад замість назв цих річок подано точніше означення „на Удех“⁷⁾.

¹⁾ Філарет.

²⁾ Див. згадувану вище грамоту від 30/IX 1654 р.

³⁾ М. Д. Безголовні, ст. 223, аа. 28-32. Аналізу даних цих підсумків — див. передмову до цієї праці, при огляді джерел.

⁴⁾ М. Д. Блгр., ст. 384, аа. 125—141, т. зв. „перечневая роспись“.

⁵⁾ Важко сказати, як треба розуміти число харків'ян в чолобитній, поданій 1655 р. в справі земельного наділу. Чолобитну подано від імени отамана І. Васильєва (Кривошлика) і 530 пересельців (М. Д., Безголовні, ст. 223, а. 54).

⁶⁾ Напр. з опису міст Білгородської черти 1678 р., який цитує акад. Д. І. Багалій (Ист. г. Хар., с. 18).

⁷⁾ М. Д. Безголовні, ст. 223, а. 28.

На жаль, оригіналу перепису, присланого в книжках, ми не маємо; фактично тут був уже цілий полк, поділений, мабуть, вже тоді на 6 сотень, як було і р. 1656, а не на 5, як виходило б з числа сотників. У самому перепису звертає на себе увагу розмірно велика кількість козаків, і то озброєних: неозброєних тільки близько 11%; „дітей“, себто синів і родичів, не записаних у постійну службу, близько 27%. Коней мають більше-менше 80% рейстрових козаків. Отже переважний військовий характер громади виступає цілком виразно.

Новий реєстр зроблено у середині 1656 р. Це був власне тільки „смотренный список“, складений як простий реєстр імен без жадних інших зазначень під час огляду з нагоди призначення до Харкова нового воеводи — Воїна Селіфонтова. Реєстр складено трохи інакше ніж попередній; важко сказати на підставі цього реєстру, які зміни відбулись за ці півроку, чи рік у складі харківської громади. Можна гадати, що до реєстру ввійшли тільки „служилі“ козаки — голови окремих родин, без дорослих синів і небожів. Що це так, на це вказує розподіл реєстру на сотні — отже він нагадує реєстр людности, що з'явилася на огляд служилих (реєстрових) козаків. Тоді підсумок реєстру — 587 людей — показував би нам, що громада зросла (замість 476 людей р. 1656). Реєстр може бути складено за допомогою попереднього реєстру 1656 р. (звичайно під час переписів попередні реєстри перевірювано й відповідно доповнювано чи скорочувано). У реєстрі козаків поділено на 6 сотень, у них 5 сотників; сотні поділено на десятки з десятниками на чолі; у козачій сотні рівно 100 чол., і це (точний поділ і десятки) примушує думати, що цей поділ є вже наслідок воеводської ініціативи¹⁾.

Про дальший рух харківської людности в р. 1650-х нічого сказати не

¹⁾ Цей перепис видав акад. Д. І. Багалій в додатку до ювілейного видання Історія г. Харькова, т. I, с. 528 (з архіву зараз М. Д. Блг., ст. 392, аа. 205—214). Акад. Д. І. Багалій і інші автори вважали цей перепис за перепис саме р. 1655; до речі і вміщено його в одному стовпцеві разом з іншими реєстрами слобідських міст, отже можна було б думати, що це є оригінал загального перепису, переведеного р. 1655 по всіх новооселених осадах Слобожанщини. Проте, підсумки загального перепису р. 1655, як видно з попереднього, відрізняються досить значно від підсумків перепису ст. 392; крім того загальний перепис 1655 р. подає (у підсумках) людність по категоріях, для яких в оригіналі перепису (книжках, присланих з Яблонува), мусіли бути дані. Цих даних немає в перепису ст. 392, який видав акад. Д. І. Багалій — цей перепис дає голий список імен („именной список“ типу „смотренных“). Через те довелося перевірити: 1) підстави, на яких попередні автори датували цей перепис роком 1655-м і 2) інші особливості оригіналу, які помогли би нам розв'язати суперечність даних обох переписів. Дані щоб датувати перепис такі: самий перепис зовсім не датовано, як і інші переписи цього стовпця; на початку стовпця є пізніший напис з датою 162 (1654 р.), а далі поміта „Ольшанской 165 (1657) году“ і уривок ольшанського перепису; на а. 7 заголовок реєстру білгородських черкас, які були на службі з Ромодановським в р. 1655, але самий реєстр, як видно з його аналізу, писано після 1657 р.; реєстр кінчиться на л. 9 і далі ідуть недатовані реєстри, писані різними руками. Отже одинокі дати в стовпцеві — це дата реєстру 59 українців м. Білгорода 1655 р. писаного після 1657 р. і дата реєстру ольшанських українців 1657 р. Розгляд самого оригіналу харківського реєстру виявив, що цей реєстр скріплено по склейках рукою воеводи В. Селіфонтова („к сему списку Воин Селифонтов руку приложил“), і, на нашу думку, ця скріпа і є достатня підстава, щоб датувати акт серединою 1656 р., себто часом, після призначення Селіфонтова воеводою (28/III 1656), коли щоб складати „список“ (а не переписні книжки) була достатня підстава — приймання нового міста.

можемо. Певно був у Харкові елемент міщанський поруч козацького; і козаки і міщани певно хліборобили, певно були й такі елементи, що зовсім ухилилися від військової козацької служби, елементи суто селянські; можливо навіть, що вони існували попри козаків, не входячи до реєстрів, про які вище говорено. Тому і найповніший перепис людности Слобожанщини про який знаємо — перепис р. 1660 — можливо теж охопив не всю людність харківських околиць¹⁾. Цей реєстр підсумовує рух людности 1650-х років, з року 1653—4 до року 1660; мусимо взяти на увагу, що цей перепис відбив і ті значні зміни в стані залюднення Слобожанщини, які відбулися під впливом колонізаційних хвиль 1658—9 рр. Цей перепис особливо цікавий тим, що він поділяє людність на служилих („полкових“) козаків, міщан і селян; значіння перепису, правда, послаблюється тим, що він був наслідком „розбору“, ідентичного в основі з „верстанням“ і т. ч. відбиває не тільки наявні стосунки, а й адміністративні наміри і уподобання присланих для „розбору“ агентів²⁾. За цим переписом бачимо у Харкові 1357 чол. козаків, поділених на 6 сотень (як і р. 1656); з них старшини без полковника — 15 чол. По сотнях кількість козаків нерівна: від 300 чол. в 1-й до 155 в 6-й. Піших тільки 10⁰/. Решта піших потрапила разом з беззбройними до інших двох категорій, передусім до міщанства. Міщанство фігурує під своєю власною назвою (по інших містах — під терміном „городові козаки“). Усього міщан 605 чол.; на чолі, здається, спеціально міщанської громади стоїть отаман. Цікаво, що 1) міщанство зобов'язане „государевою службою“, очевидячки військовою, як „городове козацтво“ інших міст; 2) до міщанства зараховано всю некозацьку людність Харкова; отже з цього робимо висновок, що попередні переписи обіймали і представників цієї категорії людности, отже всю міську людність.

Можливо, що козацтво мешкало не тільки в самому місті, а й по селах, та про це відомостей в перепису немає. Некозацька людність сіл записана до категорії „пашенных мужиков“; у шістьох селах їх всього 169 чол.³⁾. Усього в Харкові було 2131 повноправної людности, себто мало не вчетверо більше, ніж року 1656; дорослі сини й родичі, що не мали окремих господарств і службового становища, до цього числа не ввійшли; їх переписано

¹⁾ Що справді переписане служиле козацтво було (як і на польському Лівобережжі) тільки островом серед моря самовільної людности, на це зовсім прозоро натякає скарга воеводи Офросимова (в Москві 20/VII 1658 р.) на козаків, що розходяться влітку на уходи, паєки і хутори: „и в Харьковский г-рь нет ни одново человека тех Черкас который бы тебе в. г. крест целовал, все г-рь зброд, мужики деревенские“, старого хрестопроводного запису в архіві нема, а Черкаси (служили) неслухняні, і воевода не знає як їх контролювати. Акад. Д. І. Багалій, цитуючи тільки другу половину наведеної цитати, вважав це за характеристику основної маси людности (ор. cit., с. 22: М. Д., Блгр., ст. 399, а. 256).

²⁾ Перепис видав автор разом з короткою розвідкою про нього в „Записках Іст.-Філ. Відд.“, т. 21. К. 1928. сс. 129—173 під заголовком: „Харківський перепис р. 1660 (Перепис Слобожанщини Ф. Т. Пестрикова и С. С. Ушакова)“; оригінал — див. М. Д. Блгр., книжка ч. 44. аа. 164—223.

³⁾ У передмові до виданого перепису (ibidem. с. 133) через друкарську помилку зазначено 179; вірно в таблиці на тій же сторінці і в оригінальному тексті (с. 145).

в іншому перепису того ж 1660 р. — було їх 508 душ, себто близько 20%¹⁾. Таким чином місто виявило тенденцію швидко зростати; дальші архівні пошукування мають з'ясувати, в яких саме роках збільшилося людности в місті. Після року 1660 місто якийсь час не зростає — в рр. 1665—1666 кількість людности хитається між 2.200 і 2.500 реєстрованих козаків²⁾.

Природні умови харківських околиць, добрий захист і чергування лісу і степу здавна притягали до себе ухидницьку людність; у першій половині XVII в. бачимо тут численні білогородські „юрти“, далі густу мережу пасік, а 40-ми роками тут ні проходу, ні проїзду нема служилим людям від „вояводства“ пасічників і різних добичників³⁾.

У скарзі білогородських попів 1655 р. знаходимо доволі красномовну характеристику початків („господарчої діяльності“ харків'ян; виявляється, що вони тутешні церковні „угодья пустошат, дѣльное деревья секут и рыбу ловят и звѣрь ловят, и станы грабют и Севруков грабют и побивают“⁴⁾). Своевільство харків'ян і тісний зв'язок з уходами і пасіками яскраво мають одписки воевод. Улітку 1656 незадовго призначений воевода В. Селіфонов скарживсь, що козаки проклали шлях на Тор, і багато з-поміж них поїхало на Тор варити сіль, а інші роз'їхалися по різних місцях своєю волею („не бив тебе в. г. челом и не являсь ко мне“, себто без жадного дозволу⁵⁾). Пізніш, у червні 1558 р. воевода Офросимов висилає до Москви цілу пачку відписок, в яких пише, що з служилих козаків в місті не лишилося „ни одново человека“, тільки різний перехожий народ, „зброд мужики деревенские“⁶⁾; „живуть г-рь все Черкасы в лесах по хуторам и по пасекам своим, а в городе г-рь только чють не пусто“⁷⁾; спокошені чутками про близький напад Виговського, „многие (Черкасы) г-рь из Харьковского з женами и з детьми пошли в рознь по лесам, а в городе г-рь только чють не пусто“⁸⁾ і т. д. Отже зв'язок з уходами і пасіками був постійний і тісний. Цікаво, що тут як і на сусідній Зміївщині, масовим явищем були хутори місцевої козацької людности.

Велику самостійність і уміння робити гуртом виявили харків'яни вже тим, що збудували свою фортецю власними силами ще перед тим як приїхав воевода. Цікаво, що перервавши будівлення фортеці влітку, дарма що на це дуже натискав воевода, вимагаючи продовжувати роботу, харків'яни раптом, у листопаді, покінчивши господарчі справи, знову заходилися коло

¹⁾ Ibidem, с. 135; в цьому перепису (М. Д. Блгр., ст. 414, а. 105) українців пораховано разом з росіянами, а що кількість росіян була 121, то виймаючи це число з підсумку служилої людности 2.277 дістаємо кількість служилих українців — 2.156. близьку до перепису Пестрикова (2.131); різниця в 25 душ пояснюється може неточністю переписової техніки і статистики XVII в. Кількість „дітей“ в загальному перепису подано окремо від попереднього числа.

²⁾ Ibidem.

³⁾ Див. вище.

⁴⁾ М. Д. Приказн., ст. 508, а. 17.

⁵⁾ М. Д., Блгр., ст. 394, а. 149: Д. Багал'їй и Д. Миллеръ. Ист. г. Хар., с. 18.

⁶⁾ М. Д. Блгр., ст. 399, а. 256.

⁷⁾ Ibidem, а. 173.

⁸⁾ Ibidem, а. 69.

фортеці і, не слухаючи воеводиних намов, і далі будували її „своїм черкаським обычаем“, при чому у будіванні жваву участь узяли без жадної ініціятиви воеводи козаки Хорошевської слободи, досить віддаленої від Харкова¹⁾. Рівночасно хорошевеці відмовилися перевозити свої родини до Харкова, як того вимагав воевода, побоюючися татарського нападу²⁾. Від татарських дрібних нападів Харків був охоронений південними містами, але в степу харківські козаки зустрічалися з татарами незрідка³⁾. Отже степово-уходницький побут поклав свої риси на тутешнє життя, хоч, як зазначалося, були тут розвинені пасіки, ба навіть хутори⁴⁾. Не лишали поза увагою харків'яни і хліборобства. Маємо дуже цікаву справу в зв'язку з клопотанням Харківської громади про земельне розмежування. Як згадувано, таке клопотання зняли емігранти через посиланого до Москви Максима Тимофієва ще на початку 1655 р. Улітку цього року харківські пересельці не дочекалися наслідків свого прохання і наприкінці грудня знову вдалися до Москви. У січні 1656 р. подано чолобитну про відмежування їх земель від сусідніх міст, і на ній зроблено поміту про задоволення їх „против“ (відповідно до) охтирських пересельців. 24 січня видано їй відповідну грамоту: наказано вислати людей з Яблонова (разом із товаришем воеводи), з Чугуєва, з Білгорода і Колонтаєва, щоб нарізати землю харків'янам — ліс на 5 вер. по річках, оранку, сіножаті і „всякие угоды“ і відмежувати їх від земель колонтаївських служилих⁵⁾. Тут цікаво те, що немає нічого (вже на початку 1656 р.) про наділи в певних розмірах, в „дачах“ помісної системи. Очевидячки уряд вже відчув, що ця система тут неможлива, і даючи накази відмежувати людині всі околиціні землі, наперед відмовлявсь утручатися в тутешні земельні стосунки, і санкціонував заїмку, що вже йшла повним ходом.

На чолі харківської громади в 1650-х роках стоїть отаман. Можливо, що за отамана вже з початку осадження міста був Іван Васильович Кривошлик, інакше мав він заступити Максима Тимофієва. Уряд отамана бачимо вперше у перепису 1655 р., а з ім'ям І. Кривошлика — у чолобитній з січня 1656 р.⁶⁾. Отже в кожному разі він отаманував вже р. 1655. Далі отаманом Кривошлик і в перепису середини 1656 р. Коли він покинув отаманування, і хто отаманував по ньому — невідомо. Як бачимо з перепису р. 1660, відколи в Харкові утворено полковницький уряд, отаман (за переписом Жадан Курган) стає, здається, на чолі міщанської громади. Іван Кривошлик р. 1660 не сходить з кону харківського життя; бачимо його тоді на чолі другої сотні.

¹⁾ Д. Багал'їй, Матеріали, I с. 21.

²⁾ М. Д., Московськ., ст. 282.

³⁾ Вже року 1657, в серпні, вони захопили кілька татар у полон і прислали їх до Москви в супроводі Федора Ріпки, майбутнього полкового хорунжого і потім полковника (М. Д., Блгр., ст. 409, а. 155).

⁴⁾ Розмір уходницького господарства і його „товаровість“ характеризує операція „Черкашеніна“ Павлика, що 20.I 1662 р. продав в Харкові на 50 крб. риби (Д. Багал'їй и Д. Миллеръ, Ист. г. Хар. I с. 255).

⁵⁾ М. Д. Безголовні, ст. 223, аа. 54—56.

⁶⁾ М. Д., Безголовні, ст. 223, а. 54.

Отаманові підлягають сотники, що в кількості 5 чол. з'являються вже в перепису 1656 р. Імовірно, що сотницький уряд принесла до Харкова ще ватага М. Тимофієва, бо в ній було 800 чол., що не могли перебути з самим тільки отаманом. П'ятьох сотників на чолі шости сотень бачимо ми і в переписах 1655 і 1660 рр.; одна сотня не має сотника, мабуть стоїть під безпосереднім проводом отамана¹⁾. Року 1656 сотникували були Т. Лавринов, Л. Ященко, М. Федоренко, О. Песецький і К. Слюсар. Крім сотницького уряду, в перепису 1656 р. бачимо уряд осавула; р. 1660 замість осавула — 6 хорунжих, з них один — полковий (Федір Ріпка). У перепису р. 1656 бачимо десятників, по числу десятків, але чи був це уряд давніший, чи створений з воеводиної ініціативи — не знати; р. 1660 про цей уряд не згадується.

Московську державну владу в Харкові репрезентував воевода, 50-ми роками — Воїн Селіфонтов. Перед осадженням Харкова місцевість на захід від р. Харківки ніби належала до Білгородського повіту; але межі повітів не були тут точно визначені, і в пізнішому листуванні (після р. 1656) Харків все рахується в Чугуївському повіті й підлягає чугуївському воеводі Спешньову, що мав р. 1654 перевести в Харкові перший перепис, а р. 1655 перевів другий перепис і зробив чертежа фортеці, яку почали тут будувати пересельці. До Чугуєва вдаються емігранти в справі розмежування ще наприкінці 1654 р., але від кінця р. 1655 вони звертаються вже безпосередньо до Москви. 28/III 1656 р. видано наказа, за яким чугуївський воевода (Сухотін) не повинен був втручатися в новоутворені повіти Зміївський і Харківський, до яких приписано слободи Мохначі, Печеніги і Хорошев. До Змієва і Харкова призначено воевод, що мали вкупі з Сухотіним оперувати проти татар²⁾. З воеводою у Харківської громади стосунки були не дуже приятні. Не було заворушень і „бунту“, але цілком ігноровано владу воеводи, не шановано його авторитету. Ще в липні 1656 р., прибувши до міста Харкова, Селіфонтов наказав всім козакам з'явитися на огляд, бо були чутки (фалшиві) про татарів; майже ніхто не з'явився: усі роз'їхалися спокійно на уходи і на Торські озера³⁾. Козаки відмовилися робити фортецю влітку і давати воеводі людей на сторожу (яку певно тримали сами в степу). Селіфонтів змінено в початку 1658 р. і прислано Офросимова; з ним стосунки ще більш загострилися, і „Черкасы (як писав у липні воевода)... пришед г-рь к приказной избе всем городом в отъезжих сторожах мне х. т. отказали“⁴⁾.

Офросимов писав, що з Селіфонтовим, щоб підтримати його авторитет, ніби було коло 70 чол. росіян-служилих, присланих по 10 чол. з різних міст (Яблонова, Корочі, Болхова, Карпова, Білгорода, Хотмижська, Чугуєва); справді ми знаємо скаргу Селіфонтів на чугуївського воеводу І. Савіча,

¹⁾ Акад. Д. І. Багалій (ор. cit., 2) уважав, що за сотника в п'ятій сотні був козак, записаний в цій сотні першим (Каліньник Кушнір); але зважаючи на стале число сотників (5) в переписах рр. 1655 і 1660 при 6 сотнях р. рр. 1656 і 1660, можна думати, що і р. 1656 сотників було тільки 5, а одна сотня була „полкова“.

²⁾ Ист. г. Хар., I, с. 17; П. С. З., I, с. 175; М. Д., Блгр., ст. 404, а. 12.

³⁾ М. Д., Блгр., 394, а. 149.

⁴⁾ М. Д., Блгр., 399, а. 69.

що він посилає до Харкова замість служилих людей — „работниковъ и робятъ малых“, та ще піших і без зброї¹⁾). Але за Офросима ці посилки припинено, і на його відписку про те, що немає в Харкові росіян і одної душі, наказано приймати на службу вільних перехожих росіян²⁾). Р. 1660 російська залога складалася з 121 душі „дітей боярських“, з них 45 жили в місті, а решта в 4-х селах. Таким чином весь тягар будівництва фортеці і її охорони і оборони спав на харківську українську громаду. Московський уряд не повинен був витрачати на фортецю своїх коштів, обмежених через витрати на тяжку польську війну. Грошового утримання харків'яни не одержували і раніш, як і в р. 1660³⁾).

✓ Сл. Хорошево. Оселення Хорошевської слободи датують 1654 роком⁴⁾ хоч документальних свідчень про те, коли осаджено слободу, не маємо. Проте це дуже ймовірно, бо маємо пам'ять з березня 1654 р. про вихід 50 емігрантів на чолі з Тимофієм Михайловим і влаштування їх в Хорошеві за розпорядженням з Яблонува; але сусіди їх нищать і вимагають, щоби вони перейшли до Печеніг. Отже оселення відбулося все ж трохи раніш — імовірно 1653 року (Харк. Іст. Арх., Чугуїв. листув., ст. 16, 23). Цю слободу знаходимо і в перепису 1655 року. Цього року в слободі нараховано 51 чол. людности, з них 32 чол. кінних і тільки 1 чол. незброєний (молодших членів родини 11 ч.), отже громада мала виразний військово-козацький характер⁵⁾). Це ж число — 50 чол. вказане і в перепису м. Харкова 1656 р.⁶⁾, але тоді перепису цієї слободи фактично, здається, не переведено (зазначено, що ця слобода приписалася до Змієва), і число людности можливо просто перенесене з перепису м. Харкова і його повіту попереднього року. Року 1658 35 родин місцевих козаків забрали в полон татари⁷⁾; в „розборних реєстрах 1660 р. по „деревне Хорошево“ зазначено 29 душ селян⁸⁾); можливо, що тутешніх козаків записано по м. Харкову, бо мало ймовірно, щоб того року козаків у Хорошеві не було зовсім.

З початку оселення слобода ця, що осілася недалеко м. Харкова на р. Удах проти села Жихоря виразно тяжить до Харкова⁹⁾, і хоч у перепису

¹⁾ Д. І., Багал'їй, Матеріали, т. II, с. 77; рік — 163 (1655) — очевидно невірний, на що вказував пізніш і автор (Іст. г. Хар., с. 19); Ісай Савіч був в Чугуєві в 1658 р. (Матеріали, сс. 78 і далі), отже рік одписки певно 165 (кінець 1657 — поч. 1658, коли Селіфонов ще був в Харкові); відписку зачерпнено з стовпців Київ. Дух. Акад.

²⁾ М. Д., Блгр., ст. 399, аа. 69—70 і 94—95.

³⁾ У наказі харківському воеводі від р. 1660 (М. Д., Блгр., ст. 33) рекомендовано, щоб воевода сприяв поширенню оранок, бо утримання козакам видавати не будуть. Не використовуємо праць Мочульського, Кованька, Турбіна, Щелкова і ін. (див. огляд літератури) — поскільки для часів Хмельниччини ці автори не розпоряджали документальним матеріалом.

⁴⁾ Филаретъ, III. с. 98, без посилки на джерело.

⁵⁾ М. Д., Блгр., ст. 384.

⁶⁾ Д. Багал'їй і Д. Миллеръ, Історія гор. Харькова, ст. 528.

⁷⁾ М. Д., Блгр., ст. 399, а. 5.

⁸⁾ Харківський перепис р. 1660, с. 145.

⁹⁾ Див. згаданий вище перепис р. 1655 (М. Д., Блгр., ст. 384) і одписку воеводи Селіфонтова про те, що його призначено до Харкова і Хорошева, і він мав зробити огляд і перепис людности обох поселень (Д. Багал'їй і Д. Миллеръ, Іст. гор. Хар., с. 18).

1656 р. зазначено, що „Харьковского уѣзду была слобода Хорошевское Городище, .. приписалась к Змееву“, але дальшими роками зв'язок слободи саме з м. Харковом, а не Змієвим цілком зберігається. Так восени 1656 р. харківський воевода Селіфонтов послав з Харкова Данила Кремінчуцького кликати хорошевців до Харківської фортеці, зважаючи на татарську небезпеку; хорошевеці не послушалися наказу¹⁾, як відмовилися виконувати і воеводине розпорядження будувати фортецю й тримати варту в місті і сторожові роз'їзди. Але взимку того ж року взяли жваву участь в будівні Харківської фортеці „своим звичаєм“ разом з харківськими козаками²⁾. Нарешті, в перепису 1660 р. „деревня Хорошево“ записана поміж селами в околицях м. Харкова, що був тоді вже полковим містом.

Про життя слободи до р. 1658 інших відомостей не маємо; знаємо тільки що сіножаті хорошевські лежали по р. Мерефі³⁾.

Села в околицях м. Харкова. У перепису 1660 р.⁴⁾ бачимо навколо Харкова низку сіл, заселених українцями-селянами і росіянами — дітьми боярськими. Можливо, що по цих селах мешкав і дехто з харківських козаків, бо в реєстрі козаків не зазначено, де саме вони жили. Села ці такі: Деркачі (на р. Харкові) — 26 ч. українців-селян, Тишки Черкаські (правий берег р. Харкова) — 39 ч. українців-селян, Пересічна (на р. Удах) 13 ч. укр.-селян, Люботин (на р. Удах) — 6 ч. укр.-селян, Липці (на р. Харкові вище від Тишок) — 25 ч. укр.-селян і 8 ч. дітей боярських, Жихорь (на р. Удах) 20 чол. дітей боярських, Тишки Руські (проти Тишок Черкаських, на другому березі р. Харкова) — 37 ч. діт. бояр., Ольшана (на р. Удах) — 9 ч. діт. боярських. З років 1650—57 маємо відомості тільки про с. Жихорь — тут вкінці 1655 чи на початку 1656 р. оселено дітей боярських з м. Чугуєва, і вкінці 1650-х років почалися у них земельні суперечки з харків'янами⁵⁾. У перепису 1660 р. не згадано с. Бабаї (Архангельське, на р. Удах, трохи вище від с. Жихоря), де оселено дітей боярських ніби ще року 1643⁶⁾, а напевно це село існувало в р. 1652⁷⁾; маємо також чолобитну тамтешніх дітей боярських про наділення їм сіножатів в р. 1659⁸⁾. Коли оселено слободу Ольшану і чи була в ній 1650-х рр. українська людність сказати не можемо⁹⁾. Так само і обставини, за яких оселено сл. Липці, лишаються нез'ясовані, скільки ми не можемо прийняти думку, ніби в цій слободі оселилися 800 емігрантів на чолі з Максимом Тимофієвим в 1654—5 роках¹⁰⁾.

¹⁾ М. Д., Моск., ст. 282.

²⁾ Д. Багал'їй, Матеріали, т. I, ч. ч. 9.

³⁾ Р. 1659 діти боярські села Бабаєва прохали дати їм сіножаті по правому боці р. Мерефи, проти сіножатей „Хорошевских Черкас“ (М. Д., Блгр., ст. 480, а. 222).

⁴⁾ Див. розвідку автора — Харківський перепис р. 1660. с. 143 і 172.

⁵⁾ М. Д., Блгр., ст. 370, а. 76.

⁶⁾ Філарет, II, с. 101, на підставі усного свідчення р. 1686.

⁷⁾ Ibidem, на підставі тогочасного акту.

⁸⁾ М. Д., Блгр., ст. 480, а. 222.

⁹⁾ Філарет (II, с. 111) висловив здогад, що цю слободу осаджено на початку 1650-х років (на підставі усного свідчення 1705 р.).

¹⁰⁾ Порівн. ibidem, ст. 159.

До поселень, які постали в 1650-х роках на території пізнішого харківського полку, належить і Салтов, де р. 1659 оселилися українські пересельці¹⁾. Але була тут українська людність і давніш, як свідчить царська грамота з лютого 1658 р.²⁾. Перше оселення слободи датується 1652-м роком, коли тут розташовано 19 родин чугуївських дітей боярських³⁾, яких бачимо тут і в р. 1654⁴⁾. Року 1655 наказано розмежувати землі мм. Харкова і Салтова⁵⁾. Року 1656 оселено дітей боярських по р. Бабці — на Бершадській і Верховитській полянах⁶⁾.

5. Залюднення Зміївщини.

Зміївський район обіймав землі на луці р. Дінця між горішньою і середньою його течією, у тому місці, де він змінює напрямок на південь напрямком на південний схід. Західня частина лежала на лісовім сточищі річки Мозу і горішньої Береки, а східня частина займала сточища лівих допливів Дінця — Гнилиці, обох Балаклеї і інших. Численні ліси (особливо в західній частині), річкові долини, озера тощо давали господарчу основу для пасічництва і ухоронництва, що були тут широко розвинені. Близькі степи (по рр. Орелі, Самарі) і колонізаційні зв'язки з південним, степовим Лівобережжям надавали місцевому побуту степового, іноді хижачького ухоронництва. На території Зміївщини перехрищувалися кілька колонізаційних напрямків, що провадили з Лівобережжя — з заходу і північного заходу, і частково проходили через Зміївщину і далі через переправи на Дінці лівим берегом його на схід, а частково обходили країну з півдня степовим вододілом річок Мозу з одного боку і верхів'їв Орелі з другого. Перехрищення колонізаційних шляхів і багаті тутешні уходи сприяли тому, що тут в 1650-х роках утворилася значна українська колонія в Змієві і недалеко від нього кілька слобід. Колонізаційна вага самого Змієва була значна, і через це до нього тяжили досить далеко від Змієва розташовані слободи — Хорошевська (тимчасово і здається тільки номінально) під м. Харковом і Печенізька — на північ від м. Чугуєва.

М. Зміїв. Про час оселення Змієва в дотеперішній літературі ми не знаходимо певних звісток. Тільки у Філарета⁷⁾ є вказівка на те, що р. 1657 існував Зміївський повіт. Документальні архівні матеріали про Зміїв починаються допіру від перших місяців 1656 р. Тимчасом з перепису слобідських міст р. 1655 знаємо, що емігранти оселилися на Зміївському городищі не пізніш як на початку цього року, бо вже в липні 1655 р. до Яблонова вилано наказа переписати і зміївських черкас разом з іншими новими україн-

¹⁾ Д. Багал'їй, Матеріали, I ч. 12.

²⁾ Філарет, II, с. 284.

³⁾ Ibidem, с. 282.

⁴⁾ М. Д., Сівськ., ст. 158, а. 224.

⁵⁾ М. Д., Безголосні, ст. 223, а. 54.

⁶⁾ Хар. I. Арх., Чуг. листув. (Моск. ст.), ст. 36, чч. 14, 18, 19.

⁷⁾ Філарет, IV, с. 179, пр. 4. Здогади Філарета, зачерпнені у Срезневського про заснування Змієва в 1640 р. засновані на „Екстракт“, а властиво — на малоімовірній згадці цього непевного джерела про похід Сулими; про існування Змієва в ті часи ми мусіли б мати відомості з активих джерел (пор. Д. Багал'їй, Очерки, с. 415).

ськими колоніями на Слобожанщині. Це зроблено, і в грудні 1655 р. в підсумках української людности Слобожанщини подано й кількість змійвських „черкас“; їх було там 229 чол. (з них на конях 140, піших 33 і зовсім неозброєних — 56); а всього разом з дорослими синами в Змієві було переписано 368 чол.¹⁾ Здається р. 1654 емігрантів тут ще не було, бо в наказі 30.IX цього року про Зміїв ще не згадано, дарма що він безпосередньо сусідував з південною московською фортецею — Чугуєвом²⁾. Отже безпосередніх звісток про те, коли оселено емігрантів в Змієві, і про обставини цього оселення відомостей не маємо.

На звістки про те, що на Зміївському городищі оселилися українці, і після переведення перепису 1655 р. наказано 27.III.1656 р. вислати туди з Білгорода Якова Хитрово „для городского строенія“ з запасами і 1 гарматою й дати йому для охорони 10 дітей боярських, які мали чергуватися на Змієві по $\frac{1}{2}$ року³⁾. Отже уряд зразу досить енергійно заходивсь будувати фортецю в цьому пункті. Подбали навіть про писаря — дяка, якого наказано вислати з Карпова⁴⁾. Невідомо, чи був Хитрово в Змієві, але 1.VII наказано їхати до Змієва воеводі Івану Ржевському і будувати там фортецю⁵⁾. Ржевський пробув у Змієві до середини 1658 року, і від нього маємо відомості про перші 2 роки життя змійвської громади на нових місцях. 21.IX.1656 р. Ржевський приїхав до Змієва і зробив смотр змійвським, печенізьким і мохначевським козакам, яких з'явилося на смотр 408 душ, себто трохи більше, ніж було переписано в р. 1655; з них озброєних пищалями 345 (на конях 257 і піших 88), решта — піші і неозброєні. Отже громада мала переважний військово-козацький склад. Пересельці збудували вже „по слободах“ 358 хат, а 50 родин жили ще в куренях — власне живуть в Змієві самі жінки з дітьми, а чоловіки „кормятца“ по різних містах, може бути пішли на уходи, як можна гадати. Разом з тим змійвці подали воеводі заяву (чолобитну), що будувати фортецю (острог) не мають змоги, бо ще не побудували своїх дворів і не зорали землю, і годуватися їм немає чим⁶⁾. Разом з оглядом воевода склав і детальний перепис місцевої людности, що дійшов до нас в оригіналі з скріпою самого Ржевського. За цим переписом⁷⁾, козаків, які оселилися в Змієві давніш, поділено на 3 сотні з сотниками Ф. Михайловичем (в сотні 130 ч.), С. Різником (100 ч.) і В. Солдатом (98 ч.), всього 328 ч. козаків. На чолі їх — отаман Тишко Сапронович, по сотнях крім сотників — осавули і хорунжі. „Новоприхожих“ козаків, що прийшли в останній час вже за воеводи й „селятца на Змієве“, виділено в окрему сотню (81 ч.). Сотні поділено на десятки з десятниками на чолі. Цей реєстр — єдиний з усіх оригінальних реєстрів у стовпці ч. 392, який можна б. м. точно датувати — кінцем 1656 року.

¹⁾ М. Д., Безголовні, ст. 223, а. 29; Блгр., ст. 384, а. 125 — 133.

²⁾ М. Д., Сівськ, ст. 158, а. 51.

³⁾ М. Д., Блгр., ст. 384, а. 199.

⁴⁾ Ibidem, а. 204.

⁵⁾ М. Д., Блгр., ст. 394, а. 135.

⁶⁾ М. Д., Блгр., ст. 294, а. 164.

⁷⁾ М. Д., Блгр., ст. 392, аа. 193 — 207.

Склад Зміївської громади був досить текучий. Вже в першій своїй відписці Ржевський скаржиться, що козаки не живуть у місті, а блукають по уходах; у лютому 1657 р. подано чолобитну від імени 400 ч.¹⁾; в червні 1657 р. у місті лишилося ніби всього 20 ч. української людности; але це зовсім не визначало, що люди порозходилися зовсім; тоді ж Ржевський рахує зміївців на 500 ч.; восени 1658 р. чолобитну до Москви подано від імени цілої громади в 600 ч.²⁾. Пізніш р. 1660 тут вже був окремий полк, і людности було вже 880 ч.³⁾.

Щоб пояснити собі, чом розмір громади був такий мінливий, спинимось на формах тутешнього господарчого побуту.

Воевода Ржевський у своїй відписці каже, що „Черкаси всѣ живуть в лесах, і в пасеках і на озерах за промыслами“⁴⁾. Детальніші відомості дістаємо з листування цареборисівського воеводи. У липні 1656 р. цареборисівські українці скаржилися місцевому воеводі Сурміну, що зміївці захоплюють у них уходи, приписані до Цареборисова. Воевода передав цю скаргу до Москви і писав, що на річці Буликлії оселилися черкаси з Зміїва городища, і по тій річці і по рр. Беречці і Чепилю побудували (построили) пасіки і володіють по тих річках усякими уходами по обох берегах (Дінця); воевода прохав, щоб йому дозволили зігнати їх звідти. З Москви на це надіслано наказа до Білгороду — розглянути справу⁵⁾. Тимчасом настала зима і після нових скарг Цареборисівців воевода сам виїхав на уходи і за допомогою цареборисівських козаків, натрапивши зміївських уходників на риболовлях, забрав у них 1000 пластей великої риби. Повідомляючи про це уряд, воевода додав, що й тепер ті зміївські черкаси чинять велике насильство, і в государевих (розуміти Цареборисівських) рибних ловлях рибу ловлять і на государевій землі вулі поставили і пчельники (пасіки) завели, а оброку платити не хочуть (до цареборисівської скрині)⁶⁾. Тимчасом, може довідавшись про скарги цареборисівців, зміївці й собі забігли до Москви з чолобиттям, і справу вирішено на їхню користь: дозволено їм вільно ловити рибу в Дінці і сусідніх річках від Зміїва, мимо Цареборисова і далі аж до Святих Гір з Цареборисівцями „собча“; жадних скарг з цього приводу не прийматиметься⁷⁾.

Наведена справа, гадаю, добре ілюструє розмах і розмір уходницького господарства зміївців. Що це не було тільки мандрівне добичництво, про це свідчать звістки про постійне перебування зміївців по своїх пасіках і про численні хутори, які побудували вони по уходах. Про ці хутори заговорили сами хуторяни, коли в січні 1657 р. почалися татарські напади, про які останніми роками перед тим не було й чути. Особливо постраждали цього року Тор, Зміїв і Охтирка, менше — м. Цареборисів і Валки. Отож 6. II

¹⁾ А. М. Г., II, с. 561.

²⁾ М. Д., Москов., ст. 282, а. 148; Блгр., ст. 391, а. 112; ст. 481, а. 9.

³⁾ Див. авторову статтю „Харківський Перепис р. 1660“, „Записки Істор.-Філ. Віділ.“, т. 21, стор. 136.

⁴⁾ М. Д., Блгр., ст. 394, а. 169.

⁵⁾ М. Д., Блгр., ст. 383, а. 60.

⁶⁾ М. Д., Блгр., ст. 409, а. 50.

⁷⁾ Лютий 1657 р. (Ibidem, а. 62).

1657 р. подають чолобитну змійвські козаки на чолі з своїм отаманом: „Приходять на наши юртишки и на пасѣки и на хуторы Татарова и дѣтишек наших, и братью, и племянниковъ въ полонъ берутъ, и лошади и животину отгоняють, и на Тору насъ громятъ... и отъ того мы до конца разорены и оскудѣли“. Кінець цієї чолобитної, на початку досить трафаретної, трохи несподіваний: „Милосердый государь, пожалуй насъ, вели намъ ходитъ напротиву на ихъ татарскія юрты ближняя, которые кочуютъ близко насъ по Самарѣ и по Орели и по инымъ рѣчкамъ и чинятъ намъ шкоды“. Резолюція була несприятлива: „Государь указалъ отписать, на татарскіе юрты не ходитъ и задоров не чинитъ“¹⁾. Супроти такої активності змійвських хуторян для нас не буде несподіванка, коли, після повторних вістей про близькі татарські напади, змійвці рішуче відмовилися виконувати розпорядження воеводи перейти до міста, під охорону міських мурів. До того наставав гарячий час оранки і пасічництва. У червні місяці воевода Ржевський шле до Москви скаргу, що в травні приходили під Змійв татари, вбили двох козаків, одного поранили і 11 чол. взяли на пасіках у полон; боронитися не можна було, бо фортифікацій не збудовано, українці будувати відмовилися, а московські служилі (100 ч.) будували соборну церкву й орали державну десятинну оранку. Українці ж відмовилися будувати надолоби і вартовий острожок з чердаком, тільки половина їх возили балки, а половина нічого не зробила; пасіки поставили в яругах по самому Муравському шляху, тут же сіно косять, „у иныхъ пасекъ и пашню пашутъ“, до міста не їдуть „и погибель свою ни во что себе ставятъ“; „а отаман Тарасъ Івановъ с товарищи приходятъ ко мнѣ, х. т., с великимъ невѣжествомъ и говорятъ: будетъ де ты, в. г., укажешъ ихъ с тѣхъ пасекъ свестъ, и онѣ де хотятъ разбресца всѣ врознь“. На довід своєї цілковитої безпорадності воевода додає оригінальну „сказку“ змійвців, що я її дозволю собі навести цілком, бо дуже характерні і її транскрипція і мова і зміст.

„Лѣта 7165 року мѣся апрѣля 15/28/ дня на Змиеви в сѣжежѣ ізбы воеводѣ Івану Івановичу Ржевскому сказаль змиевскихъ Черкасѣ отаманъ Тарасъ Івановичъ с товариствомъ зо всѣми змиевскими Черкаси. Домовився в радѣ: лѣсу возыти на надолобнѣ и на башту с калавурдымъ чердакомъ и острогъ, где змыстится 60 чоловѣковъ, дѣлати засѣку, — засѣкати не хотимъ для того, же пристигло пахати было хлѣба, а мы люде бѣдніе и голодніе, безлошадніе; а сторожей тылько дамо на тие мѣста два чоловѣка и до Царева (!) два чоловѣка на вѣсти, да в большемъ острогу, що коло посаду, к ночи по пяти чоловѣка, а въ день в тую башту быти без сторожей, а больше ми того на сторожу людей и на вести и въ иніе города, в городъ Змиевъ на каравулъ къ казнѣ не дамо, потому що нашей моци нѣтъ, в томъ воленъ Богъ да осударь. А поражалятся ми и живемо на Украинѣ, и временемъ Татарѣ насъ берутъ, а ми ѿ томъ не тужимъ, а временемъ мы Татарѣ берумъ, и ѿ ни ѿ томъ не тужатъ. А Украина на томъ почалася. А на Донѣ намъ и въ иніе рѣчки издѣти вперед, потому що мы тымъ сити живемъ, а пасѣкъ намъ и хуторовъ, которіе за крѣпостымы, покинуть намъ нельзе, потому що и пожитки тамъ наши всѣ; а сторожей ми больше не дамо, що силы нашей нѣтъ, и будетъ ли насъ воевода примушати к таковой нужи, и работѣ, и к безмѣрной розволоки, якой мы и здавна не слыхали и не видали, и мы пойдемо розно всѣ. А що писалъ сокольничий і воевода князь Григорій Григоріевичъ Романовскій, велѣлъ намъ к собѣ ити к Бѣльгороду по вѣстямъ в сѣход, велѣлъ намъ конѣ кормити и запасъ готовить, и мы в сѣходъ к нему пойти не досуги, не йдемъ, що бѣдніи и безъ конни и безъ запасны, в который днь робымо, в той днь и сити. А больше ми того

¹⁾ А. М. Г., II, с. 561.

людей на сторожу и на иньшие потреби не дамо, потому що ми бѣдние и голодни, що в рускихъ городахъ заробымо хлѣба, тотимъ душу свою кормимо, а иние здобываются на полѣ и на рѣкахъ. То наша сказка. А сказку писалъ войсковыхъ змиевскихъ Черкасъ дячок, повелѣвъ мнѣ атаманъ Тарасъ с товариствомъ своимъ, и всѣхъ Черкасъ, домовився в радѣ, Іосифъ Миколаовъ сынъ Груневскій. (На звороті): К сей сказки успенской попъ Антоній вмѣсто атамана Тараса Иванова и всѣхъ парафіянъ своихъ змиевскихъ Черкасъ по ихъ веденію руку приложилъ. — К сей сказки троїцкой попъ Сидоръ вмѣсто атамана Тараса Иванова и всѣхъ парафіянъ своихъ змиевскихъ Черкасъ по ихъ велѣнію руку приложилъ¹⁾.

Отже перед нами картина степового побуту, перед нами людність, що змалку призвичаїлася до степового добувництва і, мусимо додати, інтенсивного господарювання в самій татарській пастці під постійною загрозою руйні і полону. Можна думати, що людність ця не почувала себе тут зовсім на чужині, і вже й попереду була чи навіть перебувала тут, вже давно звикла і жила з місцевістю і її умовами. Варт підкреслити регулярні зв'язки з Доном і з Тором.

В умовах пасічного і хутірського господарства питання про земельні наділи очевидно не мало значіння для змійців. Справді розпорядження наділити змійців землею по 10 четей в полі, а „коли землі скудно“, то по 8 четей, лишилося зовсім ні до чого²⁾. Але в разі потреби переводилися великі громадські роботи; так, напр. силами своєї громади змійці перегородили під Змієвом р. Мож греблею і збудували млин. Отже господарювання на хуторах і уходах не розпорошувало і не розбивало Зміївської громади. Про її соціальний склад в р. р. 1655—7 відомостей не маємо.

Не вважаючи на бурхливе степове життя й опозицію громади до воеводи, в адміністрації Змієва не відбувалося дуже великих змін протягом цих років. Першими часами після осадження бачимо в Змієві отамана Якова Почетова³⁾, потім отаманом досить довгий час бачимо Тихона Сапроновича — до лютого 1657 р., коли почалися татарські напади. Одночасове загострення стосунків з воеводою відбулося на зміні отамана. Новий отаман Тарас Іванович стоїть на чолі опозиції проти воеводи і, здається, він же бере участь у гострій сутичці з новим воеводою Мамалаховим в р. 1658; тільки як обрано нового отамана Степана Гурьєва стосунки стають спокійніші (осінь 1658 р.). На чолі 4-х сотень стоять сотники⁴⁾.

Стосунки з воеводською адміністрацією були у Зміївської громади неспокійні.

Найдражливіший момент у Змієві, як і по інших містах Слобожанщини, була справа будівництва фортеці з наказу і під керуванням воеводи. Коло будови заходивсь Ржевський ще восени 1656 року⁵⁾. Найбільше труднощів було з робочими руками, бо українці відмовилися брати участь у будівництві. Ржевський весь час клопочеться, щоб йому дано московських служилих (з ним було прислано тільки 10 душ). Допіру на весні 1657 року дістав

¹⁾ М. Д., Блгр., ст. 391, аа. 112—118. Два о („оо“) ставимо замість „омсги“.

²⁾ М. Д. Блгр., ст. 294, а. 164 (помітка на одписці Ржевського про смотр 21/IX 1656 р.).

³⁾ М. Д. Блгр., ст. 394, а. 151: ще перед призначенням воеводи отаман регулярно листується з чууївським воеводою в справі вістей — в р. 1656.

⁴⁾ М. Д., Приказн., ст. 214, р. 1657. 1.

⁵⁾ Одписка від 27/IX (Ibidem, а. 159).

Ржевський підмогу в 100 чол служилих, але ті дуже швидко потомилися тяжкою працею і почали тікати; запасів для них взяти не було звідки ¹⁾. Взимку 1658 року до Змієва прислано 50 чугуївських станичників для сторожової служби ²⁾. Сяк-так фортецю усе ж збудовано, і в березні 1658 р. новий воевода К. Мамалахов прийняв великий острог коло посаду з 8 баштами, круг мурів вирито ріві за ним поставлено тин. В острогу була соборна церква, льох, тайник до р. Дінця і в'язниця. На баштах 5 гармат ³⁾.

Що фортецю було вже збудовано, то конфлікти почалися на ґрунті примушувань орати „десятинну“ державну оранку. У відповідь на воеводини заходи в цьому напрямі зміївці витравили „десятинну пашню“ вівцями, і воевода мусів замкнутися в хаті, бо, як він писав, його становище було досить небезпечне; московських служилих лишилося коло нього тільки 30 душ ⁴⁾. Другого року воевода зробив нову спробу притягти до цієї оранки зміївців; але вони рішуче відмовилися брати в ній участь, і воевода не мав з ким збирати урожай ⁵⁾.

Дарма що стосунки між воеводою та громадою були загострені, до принципового конфлікту громади з верхністю московської адміністрації не доходило: після згаданої сутички за витравлену оранку, коли воевода сидів від зміївських козаків „словет что в осаде“ і козаки загрожували піти геть — „за Донець“, надійшла дуже поміркована урядова резолюція: воевода має чинити дуже обережно й десятинну оранку обробляти тільки в міру спромоги ⁶⁾. Тоді й сами зміївці змінили отамана і вислали чолобитну із скаргою на смут'янів захожих росіян, які ніби навмисно сварять їх з воеводою ⁷⁾.

Життя у Змієві мало змінитися, відколи його перетворено на полкове місто, та це сталося вже пізніш.

Сл. Мохначі на р. Донці, нижче гирла р. Уд. Оселилися десь між кінцем 1653 і початком 1655 року на старому „Мухначевому“ городищі. В актах вперше згадується в перепису 1655 р. ⁸⁾, де в цій слободі зазначено 15 чол., з них голів родин — 11, між ними 7 неозброєних. На чолі громади отаман. Р. 1656 переписано тут 22 чол. на чолі з отаманом Демком Власовим, осавулом Данилом Івановим і двома десятниками ⁹⁾.

Сл. Печеніги на р. Дінці, вище Чугуєва. В кінці 1653 чи на початку 1654 року з'явилося під Чугуєвом 45 пересельців на чолі з Іваном Федоро-

¹⁾ М. Д., Блгр., ст. 391, а. 112; Моск., ст. 282, а. 149. Призначено їх з Білгорода, Обояні, Корочі, Чугуєва, Верхросенська (М. Д., Блгр., ст. 399, а. 180).

²⁾ М. Д., Блгр., ст. 394, а. 212. Ці станичники їздять до Валок, Полтави, рр. Орелі і Самари і до Цареборисова (М. Д., Блгр., ст. 397, а. 212); призначення станичників — див. Д. Багал'їй, Матеріали, т. II, с. 84.

³⁾ Розп. спис. Ржевського і К. Мамалахова (М. Д., Блгр., ст. 399, аа. 180—190).

⁴⁾ М. Д., Блгр., ст. 431, а. 35.

⁵⁾ М. Д., Блгр., ст. 370, а. 89.

⁶⁾ М. Д., Блгр., ст. 431, а. 37.

⁷⁾ М. Д., Блгр., ст. 481, а. 9.

⁸⁾ М. Д., Блгр., ст. 381.

⁹⁾ М. Д., Блгр., ст. 392.

вичем Волошенином і прохали дозволу оселитися на Печенізькому Катковському полі¹⁾. Хоча в воеводиній одписці згадувано, що пересельці прийшли „на Чугуєво“, але ми можемо не приймати цей вислів буквально, як і подібні ж вислови в інших відписах з приводу української еміграції. Уряд зразу поставивсь до пересельців уважно, і в травні 1654 р. видано наказ — дозволити оселитися й видати пересельцям по 4—5 крб. утримання²⁾. Цим уряд не обмеживсь і в лютому видано наказ нарізати пересельцям землі — по 10—12 четей в полі³⁾. Таку уважність урядову до новоосадженої слободи можна передусім пояснити тим, що вона близька до м. Чугуєва.

Питання про розмір нової колонії не цілком ясне. З одного боку наказ про влаштування пересельців „на Катковському полі“ виразно говорить про оселення 45 ч. пересельців на новому місці, а не про приєднання їх до вже оселеної перед тим іншої громади. Перепис 1656 р. огляду І. Ржевського також говорить про 43 чол. черкас Зміївського повіту, що „селятца в селѣ Печенѣгах“⁴⁾. Нарешті, у трохи пізнішому акті (р. 1659) згадується, що року 1657 пересельцям на Катковському полі нарізано землі на 50 чол.⁵⁾. Але інші відомості кажуть нам, що слобода і за тих років була куди більша. Перше — в чолобитній 1654 р. зазначалося, що пересельці хочуть оселитися в Чугуївському повіті „с их братьею с прежними выѣзжими Черкасы“; отже виходить ніби, що слобода існувала ще перед 1654 р.⁶⁾. Друге — в перепису р. 1655 зареєстровано в слободі аж 159 чол., з них озброєних — 91 ч. (74 ч. кінних), а молодших родичів — 30 ч. Що слобода була чималенька, про це свідчить те, що в ній була церква⁷⁾. Року 1660 тут було вже 472 ч., усіх їх записано до полкової служби⁸⁾.

В такому стані було заселення Зміївщини на кінець Хмельниччини. Як бачимо на мапі, нові поселення — Зміїв, Махначі і Печеніги простяглися майже просто вздовж долішнього відтинка горішнього Дінця аж до повороту течії Дінця на південний схід і затулили район Харківщини від степу.

6. Залюднення південного сходу Донецької Слобожанщини.

Українське ухидництво і степове добичництво заходило, як вище сказано, досить далеко на південний схід — на рр. Айдар, Даркул, Явсуг, навіть

¹⁾ Филаретъ, II, с. 98. Озеро Печенаги в Катковському юрті згадується в першій половині XVII а. (Д. Багал'їй, Очерки, с. 121). Вказівка акта 1663 р. з Хар. Арх. (Чуг. листув., ст. 36, ч. 8), що слободу засновано 160 (1652) р. мб. помилкова.

²⁾ Ibidem.

³⁾ М. Д., Сівськ., ст. 161, а. 7.

⁴⁾ М. Д., Блгр., ст. 392 і 394, а. 364.

⁵⁾ М. Д., Блгр., ст. 480, а. 191.

⁶⁾ В Харківському Центр. Історичному Архіві (Чуг. листув., стовп. 16, ч. 9) переховується акт, який дійсно говорить про те, що ще в жовтні 1653 р. до Чугуєва прийшло 58 чол. пересельців; вони вирядили до Москви попа Ів. Прохорова, П. Минькова і інших. Наказано дати їм по 7 крб. і влаштувати на Катковському Печенізькому полі. До актів додано іменний ресетр емігрантів.

⁷⁾ Під Печенізької слободи Лукіян одержав у Москві утримання 1657 р. (Д. Багал'їй і Миллеръ, Ист. г. Харьк.).

⁸⁾ Див. Харківський перепис р. 1660, с. 137.

Калитву Донецьку, а звідси переходило до сточища р. Дону — на Медведицю, Бузулук тощо. Але осіла колонізація спинилася в 50-х роках XVII сторіччя в районі, що охоплював уходи коло Ізюмської луки і долішньої Береки, гирла р. Осколу і район Торських солоних озер. По тутешніх річках, по ярах та байраках були в XVII в. просторі ліси, що збереглися в цьому районі деякою мірою ще й досі, і лежали багаті уходи („юрти“), як напр. Ізюмський та інші. Степовий характер країни і близькі татари примушували людину звертати свою увагу не так на регулярне хліборобство, як на степове ухадництво і добичництво. Тут з давніх часів існували два монастирі — Савинський і Святогорський, солоні промисли на Торських озерах, в гирлі р. Оскола лежало Цареборисівське городище, де в середині 1650-х рр. оселилася колонія українських пересельців, та пізніші виникли ще поселення Маяки (Маяцьк) і Бахмут, які в 1650-х роках були ще тільки урочищами¹⁾. Про монастир Савинський (на Савинському перелазі трохи вище від Ізюмської луки, де проходила Савинська сакма) знаємо дуже мало; 1620-ми роками мав він аж три уходи — Савинський, Берецький і Ізюмський; було в ньому кілька ченців на чолі із старцем Левонтієм. Але р. 1630 на півдні господарила розбишацька ватага на чолі з Митькою Берниковим що побивала й грабувала навіть „Донецьких“ козаків по юртах по Хопру і Осколу; ця ватага напала і на Савинський монастир і зовсім його знищила, а старця Левонтія вбито; юрти монастиря дістав Святогорський монастир²⁾.

Про монастир Святогорський знаємо трохи більше³⁾; але і цей монастир дуже мало впливав на хід української колонізації на півдні. Монастир дуже невеликий — в 1630-х роках там було тільки 7—12 ченців, а р. 1656 тільки четверо, як вказував цареборисівський воевода⁴⁾. Він же писав, що ці четверо ченців володіють великими й багатими уходами і віддають їх в оренду (в „оброк“). Відновлений після руїни 1630-х рр. заходами валуїського воеводи, монастир дістає річне утримання („ругу“) з Білгорода і Валук; у ньому завсіди стоять сторожі і станиці з Валук (1644, 1653), Чугуєва (1653), збираючи тут вісті, іноді через ченців; заїздять сюди і дончаки з Дону (1654)⁵⁾. Звичайно монастир був опертям і для хорих чи по-
 атів) Поселення на Маяцькому збудоване р. 1664, а на Бахмуті — ще пізніш (див. межвий
 випис Святогорського монастиря 1666 р. — Филарет, V, с. 137). Щодо урочища Бахмута, то
 з року 1652 маємо звітку, що того року в травні приходив „із Бахмута“ до Святогор-
 ського монастиря український козак Олексій Мотиль з вістями про татар (Корочанські
 акти с. 104).

²⁾ М. Д. Володимирський стіл, ст. 46, а. 311; Приказн., ст. 62, а. 162; А. М. Г., I, с. 343.

³⁾ Чуюмо про нього особливо р. 1622 в зв'язку з солоними промислами на Тору білгородських і валуїських служилих (А. М. Г., I, сс. 176, 177, 192). Монастиреві довелося терпіти тяжку біду від розбишацьких і татарських нападів. В рр. 1626—30 повернулися з татарського походу ченці, перед тим захоплені в монастирі (М. Д., Приказн., ст. 16); р. 1627 10 душ ухадників з „Бахмута“ напали на монастир і побрали усі запаси, а на початку 1630-х років монастир „стоить пусть, разорень оть воинскихъ людей“ (А. М. Г., II, с. 3). У другій половині 1630-х років монастир відновлено. Нарис історії монастиря (до р. 1624 і потім починаючи з р. 1679), див. Д. Багал'їй. Изъ прошлаго Святогорського монастиря, Очерки изъ русской історіи, т. II, с. 156.

⁴⁾ М. Д., Багр., ст. 409, 32.

⁵⁾ А. М. Г., II, сс. 138, 321, 323, 328, 377.

ранених уходників, а головню за перший притулок для полонених, що тікали з полону. Але про якісь ближчі стосунки монастиря до місцевого українського уходництва ми не чуємо а ні до р. 1648, а ні пізніш.

Торські солоні промисли перетворилися на осіле поселення досить пізно, і до кінця років 1650-х ми бачимо тут самі курені солеварів. Ці курені оточено слабкими фортифікаціями, які року 1657 зміцнив надолобами цареборисівський воевода Коптев¹⁾. На чолі громади уходницької стоїть отаман — знаємо отамана Дениса Новицького в 1654 році²⁾. В роках 1654—5 яблонівський і білгородський воеводи починають висилати на Торські озера своїх відпоручників, щоб побирати солоне мито³⁾. Московська адміністрація, що вже раніш тримала тут свої сторожі, стає міцніш на цій позиції в південних степах. Коли степове добичницьке уходництво на півдні за Хмельниччини підупадає, починає упадати і попереднє значіння Торських озер, як степового уходницького центру (про це значіння озер сказано вище).

Таким чином колонізаційні струмені 1650-х років на півдні Слобожанщини мали лиш один осілий осередок, що навколо нього могли концентруватися: відновлений Цареборисів.

М. Цареборисів. В кінці 1653 чи на початку 1654 року емігранти з південного Лівобережжя почали селитися на Цареборисівському городищі в гирлі р. Оскола. Цареборисівську фортецю, збудовану 1600 р., московська залага покинула за часів „смути“, але земляні спорудження — глибокий рів, що оточував з трьох боків досить високу гору, збереглися аж до середини XVII віку⁴⁾.

Городище лежало в дуже важливому колонізаційному районі південно-східної Слобожанщини, в добре обороненій місцевості між гирла р. Осколу і невеличкої річки Бахтина Колодезя за р. Дінцем; на заході лежав поблизу багатий Ізюмський уход, на сході — уходи в гирлі рр. Айдару і Деркула і Торські озера. Про уходницьку людність в цьому районі згадувано вище; у цій саме околиці купчилися 40-ми роками найбільші добичницькі ватаги. Тому московська степова сторожова служба мала на городищі звичайну свою стацію; в 1640-х роках тут спинялися станичники, що їх висилали з Чугуєва⁵⁾.

У квітні 1654 р. (24/IV—162 р.) валуйський отаман Наум Богуславський

¹⁾ М. Д., Блгр., ст. 409, а. 161.

²⁾ Ibidem, ст. 401, а. 15.

³⁾ Ibidem.

⁴⁾ М. Д. Блгр., ст. 409, а. 25.

⁵⁾ Филаретъ, V, с. 145 і с. 57 покликуючися на „Симбирскій Сборникъ“. Акад. Д. І. Багалій висловлював здогад, що Цареборисов відновлено з ініціативи московської адміністрації (Очерки, с. 431). У літературі час і обставини оселення Цареборисова досі не було відомі. Филарет згадує тільки, не покликуючися на джерело, що р. 1657 тут уже була українська і російська людність (отд. V, с. 58). Акад. Д. І. Багалій мав звістку про розподіл землі між козаками Цареборисова в р. 1657 (Очерки, с. 431), а в іншому місці, схиляючися до думки, що місто могли заснувати з ініціативи воевод, вказує на 1658 рік, як на рік, коли тут вже напевно була українська колонія, бо з того року автор мав скаргу її представників на воеводу Коптева (Очерки, с. 245; цей акт видано в Матеріалах, т. I, с. 34).

оповів валуйському воеводі, що коли він був у Святогорському монастиреві, йому казав „Черкашенин“ Федька, що з Кобиляк і Кишеньки йдуть українці з родинами до Цареборисівського городища ¹⁾. Можливо, що тоді саме (на весні) емігранти і почали оселятися на городищі. З Москви наказано „жити с великим бережением“, себто стерегтися, щоб не сталося від непростих гостей „какова дурна“.

На ці звістки з Білгорода надіслано до Цареборисова станичника П. Маканіна, і 10. IX 1654 р. він подав вже певніші звістки про оселення нового міста. ²⁾ „На Царево Борисово Городище, оповідав він, пришло ис черкаских городов ис Кобыляка да ис Кременчюка Черкас семей с 50 и больши з женами и з детьми и з животы, и почели строитца на рекѣ на Осколѣ на устьє Бахтына Колодезя пониже старова городища поблиску, и сена де к зиме готовят; и полковника и сотника и атамановъ с ними ис черкаских городов нѣт, выбрали атамана меж себя“. Далі Маканін оповів, що коли він був на Торських солоних озерах, йому казав тамтешній отаман Денис Новицький: „Многие Черкасы ис Торских озер на Царево-Борисово городище хотят притить на житьє нынешние осени, и по жены и по дети и по животы послали“ — очевидно до лівобережних міст ³⁾.

Наведені дані про зв'язок цареборисівських пересельців з одного боку з містами південного Лівобережжя (Кремінчук, Кобиляки), а з другого боку — з Торськими уходами, які своєю чергою також були зв'язані з південним Лівобережжям (Полтавою, почасти Миргородщиною), дозволяють нам зробити висновок, що 1) південна Слобожанщина значною мірою заселилася коштом еміграції з Південного Лівобережжя, і 2) що цареборисівська колонія складалася не так через безпосередню еміграцію з Лівобережжя, як у наслідок того, що тут сконцентрувалася місцева ухोдинська людність. Ця людність, що здавна промишляла на тутешніх уходах і тільки свої домівки і свої родини мала по лівобічних містах, тепер переносила сюди, ближче до своєї економічної бази, свої постійні оселі ⁴⁾. Тут відбувалося те саме, що ми вже бачили під час оселення м. Сум і Охтирки, і що мб. мало місце і по інших містах Слобожанщини. Разом з цим концентрація в Цареборисові місцевої уходинської людности мусіла надати їй особливий характер цареборисівській громаді, її господарству і побуту, як ми справді й побачимо в дальшому огляді тутешніх стосунків.

Пересельці побудувалися не в колишній фортеці і не на місці старої слободи, а в 82 сажнях від колишніх мурів, коло р. Оскола, за Бахтиним коло-

¹⁾ А. М. Г., т. II, с. 377; те саме оповідає 29/VIII чугуївському воеводі чугувець Савка Пузіков (М. Д., Блгр., ст. 401, а., 12).

²⁾ М. Д., Блгр., ст. 401, а. 14.

³⁾ Ibidem.

⁴⁾ У царській грамоті від 30/IX 1654 р., надісланій білгородським воеводам з приводу звісток про оселення українських емігрантів на Слобожанщині, знаходимо резюме одержаних з півдня звісток; повторюючи наведені вище відомості Маканіна, грамота далі згадує і про Торські озера: „И на Торских озерах многие Черкасы живут тысячи по две и по три и больши. А с Торских озер Черкасы многие селитца на Царево Борисово городище хотят же и по жєны и по дети в черкаские города послали“. Наказано було намовити їх вертати „в полк к гетману“ (М. Д., Сівськ., ст. 158, а. 51).

дязем. Почали будуватися зразу після оселення, як оповідав ще Маканін, а разом певно почали й фортифікувати старе місто (як це було і в Харкові); у цій небезпечній місцевості фортифікації були надто потрібні. Що фортецю почали будувати сами пересельці, це видно з того, що призначений до Цареборисова воевода Сурмін приїхав туди 19 травня 1656 року, і 1 червня відсвяткував офіційне свято закладин фортеці, а 29 червня вже писав до Москви, що він „поговоря с служилыми людьми и помысля с черкасским атаманом и с лучшими людьми, учинил крепость“ — поставлено було по старому насипу коло великого рову надолоби в два ряди, завдовжки на 900 саж. (рів був ще глибокий і насип високий, тільки з одного боку рів був лиш на 3 сажня і заріс травою, а валу лишилося на 2 1/2 саж.). Не самі мури, але й башти вже на той час побудовано, звезено ліс на церкву і готували вже тес на дахи. Безперечно за такий короткий час (яких 5 тижнів) не можна було виконати таку велику працю, отже розпочато її раніш. Також перед приїздом Сурміна побудовано двори, хоч хати (мб. мазанки, звичайні на Україні) здалися Сурміну „худыми“.

Про фортифікацію навколо слободи отаман Світличний писав в р. 1658 таке¹⁾: „Против города за Бахтиным колодеземъ неподалеку и круг своей слободы у нас от Оскола реки концом — ров, а другой конец того нашего рва приведен к Бахтину колодезю, и надолобы кругом всего рва подѣланы, и житье у нас... в том мѣсте построено прочное“. Таким чином фортифікації справді були досить потужні. Прибувши до Цареборисова, Сурмін проектував зробити мури від степу і Осколу завдовжки по 88 саж., від Бахтина в 127 саж., і від валуйської брами — в 109 саж.²⁾ Проекта зроблено мб. за готовою вже (як зазначалося) будовою; отже не дивно, що остаточний вигляд фортеці не відрізнявся значно від проекту. Про закінчення будування фортеці писав вже новий воевода П. Коптев; він прийняв від Сурміна 14 березня 1657 р. вже готову фортецю, і тим числом помічено „розписні книги“ обох воевод. За цими книгами фортеця складалася з мурів завдовжки на 402 саж. (окремі боки мали відповідно до проекту 86, 86, 124 і 106 саж., отже це був нерівнораменний чотирикутник), по мурах — 9 башт, деякі шостикутні, з них 2 — проїжджі; повз мури — рів з частиком. Крім того коло старої фортеці поставлено надолобні завдовжки в 1106 саж. Серед мурів поставлено собор на ім'я Преображення, воеводський двір, двір попові, пороховий льох, житницю, тайник до води (в тому місці, де він був і в старій фортеці) і 11 хат для служилих людей (мабуть росіян, яких справді тоді було 10 родин). Таким чином фортеця була дуже невелика. Озброєно її 12 пищалями³⁾. Восени того ж року Коптев писав про деякі зміни в стані фортеці, яку т. ч. ще добудовували. По мурах було 11 башт, з них — 3 проїжджі,

¹⁾ М. Д., Блгр., ст. 481, а. 16. Точнішу вказівку на місце слободи див. в чолобитній 1658 р.: побудувалися пересельці „на берегу Бахтина Колодезя подле города“ (М. Д., Блгр., ст. 397, 106).

²⁾ Наведені відомості зачерпуємо з одписки Сурміна від 29/VI 1656 р. (М. Д., Блгр., ст. 409, а. 25—34).

³⁾ М. Д. Блгр., кн. 56, а. 896—899; фортецю мабуть добудовано ще р. 1656, бо в чолобитній попа Гр. Лукьянова з січня 1657 р. сказано, що він вже служить у соборній церкві (М. Д., Блгр., ст. 409, а. 100).

2 шостикутні і одна чотирикутня; збудовано „розкат“ на 5 мостів в 6 мурів, через р. Оскол міст у 1½ саж. , з парканами, бійницями і ґратами. У місті збудовано 2 лазні. Поза містом збудовано три вартові острожки для сторожі: на р. Ізюму, на Донці в 5 вер. від міста і в степу в 3 вер. від міста, на північний захід від нього. На воеводиній відписці зроблено поміту, що не греба було будувати стільки башт по мурах, це тільки виснажило людність; натомість треба було збільшити кількість фортифікаційних споруджень у степу „в заступу тѣм людем, которые ходят на посеки и на сенные покосы“¹⁾.

За основу майбутнього міста були згадані 50 родин з Кременчука і Кобиляк, до яких приєдналися ухадники з Тору. Нові пересельці селилися в Цареборисові і далі, і в чолобитних Цареборисівської громади з р. 1658 знаходимо вказівку, що члени громади сходилися до міста в рр. 163, 164, 165 і 166, себто весь час з р. 1654 до р. 1658, і приходили туди „с разных черкаских городов“²⁾.

У другій половині 1655 р. в Цареборисові, як і по інших колоніях Слобожанщини, переведено реєстр осадженої людности³⁾; виявилося, що тут вже було 127 душ, з них:

	Козаків	Їх дорослих синів та інших родичів.	Усього
1) Озброєних:			
кінних	56	1	57
піших	19	10	29
2) Без зброї. . .	12	29	41
Разом	87	40	127

Починаючи з р. 1656, збереглася ціла низка іменних переписів цареборисівської людности, що дають досить суцільну картину складу нового поселення, хоч підсумки переписів дещо суперечать одні одним. У травні 1656 до Цареборисова послано для перепису Я. Свістунова, що подав такі підсумки: в місті усього 317 козаків (з них 143 одружених, себто з родинами) і 9 „руських“. Тоді ж зроблено опис земельних угіддів навколо міста, призначених для експлуатації громади⁴⁾. Але вже як роздавано грошове утримання в кінці того ж року, воевода Ф. Сурмін нарахував тільки 236 чол. (з них рядових — 290⁵⁾), а в січні 1657 р. він же писав до Москви, що в місті лишилося українців тільки 221 чол., а росіян — 10 чол.⁶⁾ Відповідно мабуть до цього реєстру новий воевода П. Коптєв вислав до Москви на початку 1657 р.

¹⁾ М. Д. , Сівськ. , ст. 186, а. 90.

²⁾ М. Д. , Блгр. , ст. 397, а. 106 і ст. 481, а. 16.

³⁾ М. Д. , ст. 384, а. 125.

⁴⁾ М. Д. , Блгр. , книжка ч. 56, аа. 642—649.

⁵⁾ Ibidem, аа. 881—888.

⁶⁾ М. Д. , Блгр. , ст. 409, а. 51; до числа росіян мабуть не входить залога з тимчасових висланців з інших міст.

„книги именные“, з підсумком 220 коз. і 21 десятника ¹⁾; потім пише, що козаків 236 чол. ²⁾, і в кінці р. 1657 знову покликуються на це ж число ³⁾. Таким чином людности трохи ніби поменшало. Але оглядаючи особливості місцевого побуту, ми побачимо, що через текучість місцевої людности її реєстрування в той час була справа дуже складна, а підсумки реєстрів — значною мірою номінальні.

У кожному разі новоосажене місто було невелике й не виявляло тенденції до збільшення. Правда пізніш приплив емігрантів (в рр. 1658—9) на деякий час збільшив людність до 527 чол., з них 140 новоприхожих ⁴⁾, але в році 1663 було тут тільки 420 ч. ⁵⁾, і далі — постійний упадок, може в зв'язку з будуванням сусіднього Ізюма (1668 р. — 325 ч., 1681 р. — 149 ч.) ⁶⁾.

Щодо суспільної диференціації громади, то в цьому південному форті, відкритому з півдня, де людність займалась ухадництвом чи походами проти татар ⁷⁾, навряд чи можна сподіватися виразного розподілу людности на козаків та цивільних мешканців (селян чи міщан). Наявність „неозброєних“ в перепису 1655 р. показує ніби на те, що існували такі елементи, віддані цілком ремеслу чи хліборобству, особливо могли бути тут спеціально ремісники — натяк на це знаходимо в наказі Сурмінові, що мусів уважно поставитися до отамана, черкас і „міщан“ (якщо це не був тут тільки трафарет) ⁸⁾. В іншому випадкові воєвода пише, що татари полонили 10 „пахолків“, що їхали по сіно ⁹⁾. Та й тут не можемо бути певні, що мова була спеціально про селян як про представників певної відокремленої групи цареборисівської людности. Особливості суспільного ладу Цареборисівської громади пояснювалися її господарчим побутом.

Коли в Змієві ми бачили типові ухадницькі риси побуту людности, то і в Цареборисові мусимо чекати цих рис, ще виразніших, і типу ухадницько-степового побуту ще в більшому його розвитку. Становище й природа країни і разуразна небезпека сутичок з татарами сприяли тому, що тутешнє господарство задержалося на ступені степового ухадництва. Татарська небезпека повинна була впливати і за Хмельниччини, хоч напади реально почалися допіру після р. 1657; тим більш, що, як ми бачили, у Цареборисові скупчилася переважно та людність, яка ще раніш призвичаїлася до особливостей життя цих далеких околиць українського колонізаційного терену. Що було це так, в цьому можемо впевнитися з звісток рр. 1657—9; в листопаді 1657 р. напав на Цареборисів загін в 100 татар і забрав в полон 10 „пахолків“ — українців, що їздили по сіно, і росіян — служилих ¹⁰⁾; у лю-

¹⁾ М. Д., Блгр., кн. 56, аа. 890—895.

²⁾ М. Д., Блгр., ст. 409, а. 145.

³⁾ М. Д., Сівськ. ст. 186, а. 90.

⁴⁾ М. Д., Блгр., кн. 56, аа. 923—940, рік 1659.

⁵⁾ М. Д., Володимирський стіл. ст. 145, „Годовая смета городов, ведомых в Разряде“ Білгородського полку за р. 1663.

⁶⁾ Д. Багал'й. Очерки, с. 245.

⁷⁾ Див. нижче.

⁸⁾ М. Д., Блгр., ст. 409, а. 3.

⁹⁾ Ibidem, а. 46.

¹⁰⁾ Ibidem.

тому 1658 р. людність скаржилася, очевидно на підставі попереднього до-свіду, що „хлѣба г-рь намъ х. т. пахать и на Торъ для солонова промыслу и въ степъ для зверинова промыслу ѣздить намъ х. т. нельзя, потому, что татары около Царева-Борисова города и около Торскихъ озеръ бываютъ безотступно, и на всякихъ промыслахъ Татарове насъ х. т. емлютъ и ло-шеди отъ насъ и волю отганяють“. З ними козаки „бились не щадя головы своей до смерти“ і захоплювали язиків ¹⁾. Боротьба з татарами не лиши-лася пасивна як нам показує звістка з червня 1659 р., коли 30 козаків-цареборисівців, здається з власної ініціативи, з'єднавшись в степу з 20 дон-чаками, заскочили татарський загін на р. Самарі під час переправи і ба-гатьох позабивали ²⁾. Ще раніш, у жовтні р. 1658, відбиваючи татарський напад, захопили татарина і вислали його до Москви ³⁾. Цікаво, що Мос-ковський уряд тримавсь іншої політики супроти татар, політики пасивної оборони, і в наказі воеводі Коптеву на початку 1657 р. спеціально зазна-чено, щоб він не дозволяв козакам заводитися з татарами і не випускав їх у військові експедиції до степу ⁴⁾.

Збереження рухливості і волі ініціативи щодо організації протитатарських експедицій і взагалі щодо військових підприємств добре відбиває стосунки, характерні для часів ухидницького господарства. Тут треба підкреслити ту уважність, з якою цареборисівська людність, а за нею й місцевий воевода охороняють незайманість своїх ухидів ⁵⁾. Прибувши до Цареборисова, пер-ший воевода Сурмін зараз же з описом нового міста надіслав до Москви перепис ухидів, які належали до міста. Але, обізнавшись, мабуть, на місці з господарчою експанзією місцевої людности, Сурмін у червні того ж року висилає до Москви додатковий, повніший реєстр ухидів, на які претендувала цареборисівська людність; з цього реєстру бачимо, що апетити царебори-сівців були чималі ⁶⁾. Усі зазначені уходи закріплено за Цареборисовим помітою від 17. VII, включно з Торськими озерами. Зараз же починається боротьба проти ухидників з м. Змієва, які позахоплювали уходи по рр. Ба-лаклей, Беречці і Чепилію і побудували навіть там пасіки. Боротьба закінчи-лася тим, що воевода Сурмін, якого підтримали цареборисівські козаки, на-пав на зміївських ухидників узимку 1656 р., при чому у зміївців забрано 1000 пластей великої риби. Але в той час Цареборисів був в опалі, і в лю-тому р. 1657 наказано володіти цареборисівцям і зміївцям усіма уходами аж до Св. Гір „собча“ ⁷⁾.

Чималу увагу приділено уходам і в „описних сметних книгах“ з серпня

¹⁾ М. Д., Блгр., ст. 397, а. 106.

²⁾ А. М. Г., II, с. 663.

³⁾ А. М. Г., II, с. 629.

⁴⁾ М. Д., Блгр., ст. 282, аа. 57 і 100

⁵⁾ Була тут, правда, й спеціальна причина, чом уважно воевода ставивсь до місцевих ухидів (про це — нижче).

⁶⁾ Ось цей реєстр: вище від ЦБ.: річка Балаклея Мала, озеро Ільмень, затон Берещкий, нижче від ЦБ.: колодязь Студенок, затон Пичугин, кол. Нетригусь, р. Тор, р. Бахмут, р. Же-ребець Чорний, р. Красна, р. Борова (обидві з риболовлями); „сем озер салоних, что варят соль“ (М. Д., Блгр., ст. 409, а. 35).

⁷⁾ Ibidem, аа. 50 і 62.

1656 р. — по інших містах ми взагалі такої уваги не помічаємо. Тут зазначено по рр. Осколу і Дінцю багато озер, промислово-уходницькі угіддя в гирлах степових південних допливів Дінця, по річках Береці, Беречці, Чепилію, „а по ним пчельники і всякия угодья до урочища до р'ьчки Булыклей“ ¹⁾. Вже згадувано, що через татар цареборисівці не могли „на Тор для солонова промыслу и в степь для зверинова промыслу ѣздить“. Маємо таким чином досить повну картину розміру і територіального поширення уходів і степових промислів.

Як у Зміївщині, коли засновано місто, повстали зразу поруч пасік і хутори, що їх перед тим у цій місцевості не було, так навколо Цареборисова, де раніш були самі курені по уходах, виникають „пчельники“, себто пасіки, і то (як оце згадувано) — далеко від міста по р. Береці і ін. до уходу Балаклейського. По пасіках, як ми бачили вище, завжди заводили оранки; так було і під Цареборисовим, і ми вже наводили скаргу місцевої людности, що татари перешкождали „хлѣба пахать“. Можна гадати, що оранки були тут не тільки під самим містом, але по пасіках і взагалі по зручних місцях у степу. Про осадження людности по уходах (як це широко практиковано в Змієві) маємо документальні вказівки; так р. 1656 воевода П. Коптев скаржитися, що українці („черкасы“) „многие по рекам и на рыбных ловлях в юртах и з женами живут и на зверинах промыслах, а по домам их немного“ ²⁾. Цей же воевода у вересні 1657 р. пише, що „черкасы“ „живут самовольством в розни (розкидано) на степу и на р'ьчках і в юртах“ ³⁾. Можемо думати, що там лежали й оранки уходників. Ми бачили, що мали вони там не тільки коней, але й воли. Була б це в такому разі вільна і неупорядкована стихійна заїмка, що суперечила традиційній системі служилого землевпорядкування, до якої звикли московські воеводи південних міст. Але була спроба завести в Цареборисові і типове служиле землекористання (назвемо його „помісним“).

Перший же воевода Сурмін вже першими місяцями свого перебування у Цареборисові відділив землі, які мали бути в експлуатації місцевої людности. Відомості про ці землі знаходимо в переписних книгах Свістунова (серпень 1656 р.) ⁴⁾. Як і іншим слобідським містам, Цареборисову відведено землі цілим полем. Відрізано було 655 четей на вигон, 205 четей „розпашних пашен“ (розораної землі) і 2.055 чет. цілини. Але крім цієї землі, точно і скупі розрахованої, дано на тимчасове користування громаді й інші землі — „к Донцу на 50 вер., а по Осколу вверх на 40 вер.“. Крім того, відділено на 2.085 копен сіножатів по річках Донцю, Осколу, Ізюмцю, В. Ізюму і Бахтину Колодезю і лісу — по Донцю і Осколу „в длинну“ на 90 верст, а впоперек проти міста на 15 верст (отже тут був великий ліс), а в інших місцях — на $\frac{1}{2}$ —2 вер. Як і по інших містах Слобожанщини землі не розподі-

¹⁾ М. Д., Блгр., кн. 56, а. 642. Нижче буде наведено „чолобитну“ патріярха Нікона, з якої побачимо, що про багатство уходів на середньому Дінці добре знали й на півночі.

²⁾ М. Д., Блгр., ст. 409, а. 145.

³⁾ М. Д., Сівськ., ст. 186, а. 90.

⁴⁾ М. Д., Блгр., кн. 56, аа. 642—649.

лено між окремими володільцями ¹⁾, так само не розмежовано земель українців від „дач“ „веденців“ росіян — служилих з інших міст. З цього приводу виникали часто суперечки, тому на весні 1657 р. громада на чолі з отаманом Бутом подала до Москви прохання відділити для української громади спеціально землі від гирла Бахтина вгору, і від нього до Ізюма по Московсько-Чугуївській дорозі, і сіножатів по Донцеві до гирла р. Осколу; прохали відмежувати ці землі, щоб в разі виділу нових земель для нових „веденців“ — росіян, виділені для цареборисівської громади землі лишилися за нею, щоб ті землі „было розпахать и розчистить прочно“; отже справа була в тому, щоб забезпечити розорані землі за їхніми хазяями. Відрізані землі цареборисівці мали очевидно своїм звичаєм розібрати шляхом вільних заїмок. Але з Москви наказано перевести землеустрій за звичайною системою Московської держави — виділити залежно від можливостей отаманові 25 четей в полі (37^{1/2} дес.), сотникам по 20 чи 15 четей, рядовим козакам по 15 чет. чи 20 четей (18 дес.), дати їм городи й сіножаті відповідно по 15—10—8 копен ²⁾. Розподіл звичайно був би примусовий — що кому потрапить.

Зрозуміло, що цареборисівським ухадникам це було не до вподоби, і з того вийшли чималі труднощі для воеводи. З приводу чолобитної громади (згаданої вище) і відповідно до наказу з Москви — нарізати землі й видати ще натурою по 2 чет. жита, воевода на початку серпня 1657 р. „велѣлъ имъ Черкасом бытъ к смотру, и на смотре г-рь твой г-в указ имъ Черкасомъ сказал, и твое г-во жалованье ис твоих г-х житницъ рожь имъ Черкасомъ я холоп твой дал, и велѣл имъ Черкасом для межеванья с собою ѣхать на поле, и Черкесы мнѣ х. т. в том отказали, на поле для межеванья со мною х. т. не поѣхали; и о том мнѣ х. т. что ты г-рь укажешь“ ³⁾. Як розвивалася справа далі, сказати не можемо. Але гадаємо, що й надалі лишивсь порядок вільної заїмки. Поруч з розвитком хліборобства будовано млини. Цікаво, що млини будували окремі підприємці з своїх приватних коштів. Отож, напр., мірошник українець, що тримав у м. Осколі млин з 5-го жеребка (цікавий приклад сябринства), збудував у Цареборисові млин власним коштом і вклав в нього всеньке своє майно ⁴⁾.

За ухадницько-хліборобського господарства цареборисівці мали великий потяг до промислів і торгу (як і воеводи на нових місцях) і вже з перших років після переселення починають уживати заходів щоб здобути торговельні привілеї. Під час перебування в Москві отаман Світличний (січень 1657 р.) з представниками старшини прохають дозволити „вольно нашими черкасскими всякими торговыми промыслами торговать, и вином и пивом и медом тож торговать безпошлинно“. Певного дозволу на це не дано, але формально заборонено було тільки возити горілку на продаж до сусідніх міст. На цей

¹⁾ Див. дальший розвій справи. Важко сказати, чи відповідав реальним стосункам наказ 2/II — 1657 р. дати попові преображенському „землю и всякое угодье — жеребей бѣглово черкашенина П. Лаврентьева“ (М. Д., Блгр., ст. 409, а. 98).

²⁾ М. Д., Блгр., ст. 409, а. 118. Справу наділу земель, може оригінал відповідного наказу, мав акад. Д. І. Багалій — див. Очерки, с. 431.

³⁾ М. Д., Блгр. ст. 399, а. 49.

⁴⁾ М. Д., Блгр., ст. 409, а. 95.

фактичний дозвіл вільно курити горілку воеводи дивилися скося і скаржилися, що служили з Росії „у Черкасы пропиваются, платья и лошади и служилую рухлядь пропивают многую, и под заклад пьют“¹⁾.

Маючи на увазі багатство цареборисівських уходів, можна зрозуміти, чом це місто підупало, тільки беручи на увагу татарську небезпеку й напади. Яскравий прояв цього підупаду це дивні і трішки несподівані звістки про те, що цареборисівські пересельці розходилися не тільки по уходах, але й по московських містах на півночі Слобожанщини, щоби там „прокормитца“.

Таку звістку маємо з Валуек вже р. 1655: „с Цареборисовского городища приходят на Валуику Черкасы многие люди безпрестанно из хлѣба и для работы и всяких дѣл“²⁾. З чолобитної отамана Канівця (лютий 1658 р.) довідуємося, що через татарські напади людність не могла добре загосподаритися, що через те, що міста далеко, до нього не везуть хліба (це мб. було головне лихо — продуктів ухощництва не можна було тут обміняти на хліб). Дехто навіть не побудувався „и почали с голоду разбродитца в твои государевы Черкасские (!) города и по иным городам“ (отже почали ніби навіть вертати на Лівобережжя)³⁾. Накреслені риси побуту Цареборисівської громади дають нам змогу зрозуміти, чом наші відомості про рух людности такі розбіжні.

Хто стояв на чолі Цареборисівської громади першими роками після оселення, невідомо. Можливо, що Іван Семенович Світличний, що отаманував р. 1656 і здається користувався постійним авторитетом в громаді пізнішими роками. Ім'я Світличного бачимо в реєстрі Свістунова з середини 1656 р. В кінці 1656 р. він виїхав разом із місцевим попом, сотником Мих. Чабаном і ще одним козаком до Москви, де подав кілька чолобитних від міста. У Москві до нього ставилися стримано, а щодо видачі подорожніх грошей вийшов якийсь інцидент; у Цареборисові під цей час бачимо отамана Іллю Бута. У січні 1657 р. Світличний вертає до Цареборисова, і в „іменному розпису“ Коптева від 1 IV того року отаманом знову він, але в реєстрі на першому місці після нього записано Іллю Бута. Далі Світличного скинуто, мабуть під тиском воеводи, отаманує якийсь Якушко Іванов Бут, що подає наприкінці квітня чолобитну про розмежування земель. Але слідом чуємо про опозицію в місті, скеровану проти воеводи. Коли Коптева в квітні 1658 р. усунено, за отамана обрано очевидячки нейтрального Ів. Канівця⁴⁾, але в листопаді знову постав заколот проти намірів воеводи переносити місто, і знову на чолі громади стоїть Світличний⁵⁾; та не надовго⁶⁾. Історія отаманського уряду відбиває на собі бурхливе життя Цареборисівської громади і загострені стосунки між нею і місцевими воеводами.

¹⁾ М. Д., Блгр., ст. 389, а. 85.

²⁾ Україна та Дін, с. 34.

³⁾ М. Д., Блгр., ст. 397, а. 106; подібно і в одписці Коптева в кінці 1657 р.: „почали разбредатца по разным твоим г-м городом в Черкасские (!) города и на Дон безвестно“ (М. Д., Сівськ., ст. 186, а. 90).

⁴⁾ М. Д., Блгр., ст. 397, а. 106.

⁵⁾ М. Д., Блгр., ст. 481, а. 16: Ілля Бут під цей час виконує відповідальні воеводині доручення — напр. везе до Москви полонених татар (А. М. Г., т. II, с. 629).

⁶⁾ М. Д., Блгр., кн. 56, а. 923.

Про сотницький уряд в Цареборисові чуємо наприкінці 1656 р. Разом з Світличним у Москві був сотник Михайло Чабан¹⁾. У травні 1657 р. чолобитну про поділ землі подано від імени отамана, сотників і рядових козаків²⁾. Р. 1658 чолобитну про видачу утримання писано від імени отамана, сотників Мих. Чабана, Ів. Туровця і Ром. Рихліка і від осавулів³⁾. Але скільки саме було в Цареборисові сотень і сотників не знаємо, бо в переписах зазначено тільки кількість десятників.

Нам лишилося ще оглянути ролю московської воеводської адміністрації у житті відновленого Цареборисова. Головне сказано вже попереду. У Москві дізналися про пересельців ще влітку 1654 р., певніше в вересні місяці, після нової подорожі Маканіна; за розпорядженням з Білгорода нову колонію тоді ж переписано, і це розпорядження стверджене царською грамотою від 30/IX. Р. 1655 людність мали переписати ще раз, але про нові розпорядження щодо нового міста ми нічого не чуємо: уряд був занадто заклопотаний польською війною і тільки вимагав прискорити перепис.

Тимчасом про оселення нової колонії і багатство країни довідалися при патріяршому дворі і в р. 1656, на початку лютого, до царя надійшла від патріярха „чолобитна“ з проханням віддати йому городище; про те, що там оселилися українські емігранти, не згадувано⁴⁾. Ніконове прохання задоволене і патріярх узявсь дуже енергійно влаштовувати Цареборисов („Новий Владичен город“, як його почали іменувати). Сам цар не занедбав свого подарунка Ніконові, а клопотавсь не менш за патріярха про устрій міста. Занадто важливо було для Москви мати тут, на крайньому півдні, свою фортецю. Уже 20 березня 1656 р. Нікон наказав Ф. І. Сурмінові їхати до Цареборисова городища, щоб будувати там місто — вже „по чолобитью того ...городища отамана и сотников и всѣх Черкас и мещан“. З Сурміним наказано вислати з південних міст 500 служилих людей⁵⁾. Одночасово від царя видано низку наказів: до Яблонова — переписати всі уходи в Цареборисові і передати городище дворянинові, кого пришле Нікон; І. Ромодановський має дати 500 чол., щоб будувати острог; з Москви мають видати 1.000 крб. грошей, з оружейного приказу 100 мушкетів, з Тули відправити до Нового Осколу, а далі водою 10 пищалів⁶⁾.

¹⁾ Його ім'я знаходимо в чолобитній про торговельні привілеї з січня 1657 р. (М. Д. Блгр., ст. 409, а. 95).

²⁾ Ibidem, с. 118.

³⁾ М. Д., Блгр., ст. 397, а. 106.

⁴⁾ Ось ця чолобитна, досить своєрідна: „Царю... (титул) ...бьет челом богомолец твой государев Никон патриарх. В дому государь, Пречистыя Богородицы астраханскою длинною рыбью довольно, а мѣлкие, готударь, соленые провѣсные рыбы ловити нѣгде; а есть государь, в стени городище, гдѣ был Царевъ Борисов город, да на Сурѣ рекѣ городище Божья Гора. А около, государь, тѣх городищъ рѣчки и озера, в которых на домовой Пречистые Богородицы обиход мелкую рыбу ловить мощно. Милосердный государь... пожалуй меня, богомольца твоего, вели, государь, тѣ городища со всѣми угоды и с рыбными ловли дати в дом Пречистыя Богородицы. Царь государь, смилуйся“. (Поміта: „164 февраля в 15 день государь пожаловал велѣл дати в дом Пречистыя Богородицы те городища со всеми уезды (!) с рыбными ловли (М. Д., Блгр., ст. 384, а. 300).

⁵⁾ М. Д., Блгр., ст. 409, а. I.

⁶⁾ М. Д., Блгр., ст. 384, аа. 301—325.

Травня 19-го Сурмін був вже у Цареборисові; з ним прийшло 237 служилих, решта прийшла 5. VI; точність, за тих часів неймовірна. Сурмін заходивсь описувати уходи і закінчувати ще без нього розпочате будівництво фортеці, що її в головному добудовано на кінець року. Спеціально присланий Свістунів зробив перепис людности і опис фортеці.

Тимчасом зайшли зміни: отамана Світличного затримано в кінці 1656 р. в Москві, потім його змінено; відкликано і воеводу Сурміна й на його місце вислано П. Коптева (13.11); здається, і саме місто близько того часу перейшло від патріярха до загально-державних органів.

Ми бачили, що Сурмін досить добре упоравсь з будівництвом фортеці і стосунки з місцевою громадою були у нього, здається, не погані¹⁾. Не так було з Коптевим. Сурмін, коли вірити Коптеву, збільшив кількість росіян — „веденців“ з московських міст, до 632 чол., під час приїзду Коптева мало бути їх 506, але з'явилося на „смотр“ 440; а на осінь 1657 р. лишилося з них всього 242 чол. На українську громаду шле Коптев до Москви постійні скарги. Р. 1657 П. Коптев скаржиться, що козаки його ні в чому не слухають, живуть з родинами по уходах, а коли воевода, одержавши з Москви повідомлення про татарську небезпеку, скликав їх на огляд, вимагав різних „служб“ (певно людей для сторожі), то козаки на чолі з отаманом Світличним йому в усяких службах рішуче відмовили²⁾. Трохи згодом занесено нову скаргу: козаки відмовилися їхати на поле відмежовувати землю³⁾. Це було в серпні, а в вересні — нова скарга на те, що козаки не хочуть виконувати жадних служб, з додатком, що почали козаки „розбрідатца“ з Цареборисова по інших містах. Це налякало уряд, і до Коптева надіслано суворого наказу про те, що він даремно виснажив людність великими фортифікаційними спорудженнями — краще вже було робити острожки в степу⁴⁾. На воеводу дуже сердилися і в Москві і в Білгороді, бо зберегти Цареборисів треба було неодмінно. Козакам видано утримання грішми, а коли в квітні 1658 р. козаки знову почали скаржитися в Білгороді на „налоги“ і „мучення“ від Коптева, білгородський воевода, не питаючи навіть Москви, позбавив П. Коптева його уряду і вислав з Білгорода капітана А. Норова, щоб заарештувати Коптева і перевести слідство над ним⁵⁾. Так само, коли новий воевода Киреев задумав був в вересні 1658 р. переносити місто на зручніший бік Бахтина Колодезя, і людність знову на чолі з Світличним поскаржилася на це до Москви, плани воеводи зараз же скасовано.

Обережно ставлячися до української залоги Цареборисівської фортеці, Московський уряд рівночасно тримав тут чималий відділ служилих росіян. Вже з першим воеводою Сурмінім вислано до Цареборисова, щоб будувати й охороняти фортецю 500 чол. служилих з міст Черти; потім їх було один

¹⁾ Для допомоги мешканцям-українцям видано по 3 крб. утримання наприкінці 1656 р. Листування Сурміна і Коптева з Москвою зібране в М. Д., Блгр., ст. 409, аа, 1—120 і далі реєстри й переписи — М. Д., Блгр., кн. 56, аа. 642—923.

²⁾ М. Д., Блгр., ст. 409, а. 145.

³⁾ М. Д., Блгр., ст. 389, а. 49.

⁴⁾ М. Д., Сівськ, ст. 186, а. 90.

⁵⁾ Д. Багал'й, Матеріали, т. I, с. 34

час ніби 642 чол., але за Коптева це число зразу впало до 440 чол. під час приїзду до Коптева, потім до 400 і восени 1657 р. аж до 242 чол. Російська залога зменшилася почасти через те, що припинено надсилати нових людей, почасти через те, що служилі тікали. Врешті, коли закінчили будувати фортецю, надіслано наказа відпустити з Цареборисова служилих росіян і вислати до нього надалі тільки по 30 чол. з чергою на 3 місяці ¹⁾).

Цареборисів являє нам особливі умови тутешнього життя; тут зустрілися з одного боку велика текучість, нестійність і самовільність громади, що пояснювалася, як сказано, особливостями місцевого економічного побуту, з великим тиском московської влади, підтриманої рр. 1656—7 великою порівнюючи російською залогою.

Друга риса, що, до речі сказати, наближала стосунки цареборисівські до північних, було видання козакам утримання: р. 1656 Сурмін видав по 2 крб. і додатково по 1 крб. „на хліб“; р. 1657 Коптев видав по 2 четверті жита на чол., для чого заздалегідь мали наготувати й вислати водою з Осколу і Білгороду 500 чет. жита і 500 чет. вівса. Після скарги в Москві отамана і сотників на важке становище й на те, що розбігається громада, в лютому 1658 р. видано знову по 3 крб., і Канівець привіз з собою аж 900 крб. грошей на цю видачу, тим часом, як до Валок тоді ж вислано всього 129 крб.; нарешті, р. 1659 Світличний від імени громади прохав видати козакам утримання житом не з далекого Курську, а з Старого Осколу ²⁾).

Урядові заходи не дали бажаних наслідків і місто, як вище згадувано, пізніш занепало. Але через урядову увагу до нього збереглося до наших часів більше матеріалу про тутешнє життя, і тому ми можемо повніш уявити собі умови українського колонізаційного руху тут, на далекому південному сході Слобідської України.

¹⁾ М. Д. Блгр., кн. 56, а, 890.

²⁾ М. Д. Блгр., ст. 48^л, а. 15.

ПІДСУМКИ.

Загальний образ залюднення Слобожанщини в середині XVII віку.

Підсумуємо тепер висновки з нашого дослід. Залюднення Слобожанщини становило продовження колонізаційного руху української людности на схід, що почався той рух десь у XVI сторіччі і не припинявся потім протягом трьох дальших століть. Цей рух не був наслідком самого тільки розвитку продукційних сил і поширення господарчої експлуатації країни на нові райони, що до того лежали диким перелогом. Розвиток продукційних сил на Наддніпрянщині протягом другої половини XVI і першої половини XVII віку призвів до гострого соціального конфлікту. Великі маси селянства, що з'явилися в цих часах, у лісостеповій і північностеповій смузі країни, не мирилися з наступом і дальшим скріпленням панської феодалної експлуатації, багато разів повставали й війною намагалися знищити феодалне панство і панщину. Невдачі в цій визвольній боротьбі і дальший наступ панської землевласности сприяли тому, що колонізувати нові, ще не залюднені, простори стало за єдиний спосіб вирватися з лещат феодалної експлуатації; цей пасивний спосіб опору проти наступу феодалної землевласности був основною причиною інтенсивного колонізаційного руху на схід протягом XVI—XVII вв.

У загальному ході цього руху ми не можемо вказати окремі колонізаційні хвилі, що відділялися б одна від одної часами занепаду колонізаційного руху. Цей рух, почавшись у середині XVI віку, іде далі безперервно і стає дедалі інтенсивнішим; але інтенсивність його збільшується нерівномірно, і часи раптового збільшення колонізаційного руху припадають саме на часи після невдач селянських повстань, на часи панських репресій і нового збільшення експлуатації кріпацької праці. У цьому розумінні ми й можемо казати про колонізаційні хвилі 1633—5 рр., 1638—9 рр. і особливе піднесення колонізації на схід дальшими роками, роками т. зв. „золотого спокою“ — 1642—48 рр. Тільки в другій половині 1648 р. маємо ми короточасну перерву в колонізаційному русі.

У цьому колонізаційному русі слід відрізнати дві окремі форми, відмінні своїми стосунками до розвитку феодалної системи в північно-західних частинах Наддніпрянщини. Виразнішою формою протесту проти розвитку феодалних стосунків була еміграція поодиноких осіб, родин чи цілих мас людности — цілковитий розрив і вихід з-під польсько-панської системи феодалного землеволодіння. До часів Хмельниччини цей еміграційний рух скерований був усе в одному напрямкові — до новозаснованих міст південної Московщини (залюднення Лівобережжя я тут обминаю). До самої Слобожанщини еміграційний рух не йшов; ми знаємо тільки один випадок, невдалу

чугуївську еміграцію Острянина 1638 р. До південної Московщини емігрувала й озброєна показачена людність, що вливалася тут до складу служилих „черкаських“ залог московських міст, і селянська неозброєна, властиво хліборобська людність. Але, пориваючи з своєю батьківщиною, де панувала панська фєвдальна землевласність, ці емігранти на нових місцях натрапляли на розвиток тієї самої фєвдальної системи, хоч у відмінній формі помісного землеволодіння. Тікаючи від наступу польського панства, ця людність потрапляла в сферу помісної системи і визиску від торгового капіталу московського. Не кажучи вже про селянську людність, що безпосередньо переходила до складу „поживного ґрунту“ московського поміщицтва, навіть козацька служебна людність, що поповнювала нижні верстви поміщицтва південної Московщини, не знаходила тут сподіваної волі до господарчої експлуатації природних багатств країни на власну користь. Через те зрозуміло, чому ми ввесь час спостерігаємо тут зворотний еміграційний рух, і чому в часах Хмельниччини еміграційний рух із Наддніпрянщини на схід починає йти вже в іншому напрямку. За джерело цього еміграційного руху напочатку були Правобережжя (Волинь, північна і центральна Київщина) і Чернігівщина. Але з перших часів залюднення центрального Лівобережжя, вже з другого десятиліття XVII віку, за джерело колонізації стає саме ця країна і, як можемо гадати, звідси припливає переважна маса емігрантів до міст південної Московщини.

Другою формою колонізаційного руху, формою цілком своєрідною і відмінною від попередньої, було уходництво, що панувало на Слобожанщині аж до середини 1650-х років. Уходництво теж було способом спекатися панської навали. Правда, південно-українські уходи не цілком були вільні від зазіхань фєвдальної адміністрації. Але накласти руку на рухливе добутиницьке господарство уходників по просторах і лісових закутках дикого степу було не так легко, і панська землевласність з великими труднощами і дуже поволі просувалася до місцевостей, де ще не було постійної осілої людности. Але вислизнути цілком із пазурів фєвдальної експлуатації уходники не могли. Передусім уходницькому господарству, особливо пасічній його формі, доводилося уживати деяких, хоч і невеликих, засобів виробництва; зачерпувати їх можна було тільки в місцевостях сталого заселення, де панували вже фєвдальні стосунки. Далі господарство уходників потребувало місць збуту, а вони були по містах, уже захоплених панством. Нарешті уходницьке господарство потребувало місць зимового осідку, де, звичайно, лишалися родини уходників на ввесь рік. Це все ставило уходників і їх господарство в тісну залежність від господарчої системи і економічних стосунків, уже фєвдалізованих.

Найвиразніше ця залежність позначилася на пасічній формі уходницької колонізації, що з'явилася і розвинулася на західній Слобожанщині у 2-й чверті XVII віку, отже напередодні Хмельниччини; за джерело її було середнє Посулля (Лубенщина), середнє Попселля (Миргородщина — Зіньківщина — Гадяччина) і Поворскля (Полтавщина). Наприкінці 1640-х років лівобережні пасіки вкривали всю західню частину Слобожанщини по Ворсклу і допливах (Мерлу тощо), по Мжу і Удах до горішнього Дінця. „Пасічники“ провадили досить складне господарство: мали оранки, випасали худобу,

продукували, крім меду і воску, також багато збіжжя, горілку, тютюн і спродували їх почасти по суміжних московських містах, а почасти на Лівобережжі. Для полегшення транспорту просікали через ліси шляхи, а через річки мостили мости. Пасіки тримали або безпосередньо „з руки“, „під владою“ лівобережних землевласників — магнатів і їхніх урядників і „державців“ або належали вони разом з усім „зрядом“ лівобережним міщанам. Експлуатували їх через рандарів, за допомогою наймитів. Бували і простіші стосунки, часом сами власники експлуатували пасіки „собой“, незалежно ні від кого іншого. Проте зв'язок пасічного господарства з февдальною системою цілком виразний, хоч у ці часи, напочатку, був, мабуть, ще номінальний, і февдальний визиск дуже малий. Тісніше в'язалися з февдальною землевласністю Лівобережжя лісові промисли промислових ватаг і окремих підприємців — рандарів у цій таки місцевості, особливо в північно-західньому кутку її — на горішній Сулі, в пізнішій Сумщині, де зайшла людність жила з будництва, дегтарства тощо.

Пасіки поширилися на західній Слобожанщині в 1640-х роках; після короточасної перерви 1648—49 рр. пасічна колонізація починає набирати ще більшої сили в перших роках Хмельниччини, а як постали на Слобожанщині українські міста і слободи, вливається до цієї осілої колонізації, концентрується коло новоутворених поселень і переносить до них властиві пасікам господарчі й економічні форми; ось так переноситься до нових поселень тісний, зв'язок з міщанством і торговим капіталом лівобережних міст, в економічний побут слобідських українських колоній запроваджується чимало елементів грошового господарства — уживання оренди й наймитів у господарстві тощо. Нова людність, що з'являється на Слобожанщині, мусить чималою мірою прийняти і далі поширювати господарчі форми, вироблені тут пасічниками попередніми роками. Що особливо для нас цікаво, пасічно-уходницьке господарство, як показують попередні досліді, має тенденцію в процесі свого розвитку переходити в форму хуторського господарства, а далі творить ґрунт до складання на його місці февдальних стосунків. Ось так пасічно-уходницьке господарство повинно було чимало впливати на економічний розвиток Слобожанщини дальшими роками.

Через відмінність природних умов у південно-східній частині Слобожанщини (степово-байрачна рослинність) тут, по багатьох уходах середнього Дінця і його допливів розвинулася ще з давніх часів інша форма уходництва — степове добичництво, засноване на рибальстві і полюванні і тісно зв'язане з розбишацтвом — „воровством“. Добичницька колонізація іде з тих самих місцевостей, що й пасічна (див. вище), особливо поширюється одночасово з пасічною, в 1640-х роках, але переважно складається, очевидно, не з міщанських і хліборобсько-селянських елементів, а з „неслухняної“ показаченої людности Лівобережжя, здавна зв'язаної із степовим добичництвом. Ця людність концентрується коло Торських солоних промислів на середньому Дінці і з'єднує т. ч. два великих козацьких осередки — Запоріжжя і Дін. З початком Хмельниччини вона почасти відлинула на захід, а почасти почала концентруватися в дальших роках коло новозаснованих Змієва і Цареборисова, і наявність цієї людности позначається на тому, що життя тутешніх громад особливо неспокійне.

Українська ухидницька людність зустрілася на Слобожанщині з службовою московською людністю, що посувалася сюди з півночі і вже в 2-й половині XVI віку стала сторожами на середньому Дінці. Колонізація Слобожанщини з півночі також (як і українська колонізація) не була тільки безпосереднім наслідком розвитку продукційних сил країни і, крім потреби придбати нові простори для помісного землеволодіння, мала спеціальне завдання оборонити торгові шляхи Волгою і Доном на південь, загрожені саме від Слобожанщини, і забезпечити для московського торгового капіталу панування в підбитих у середині XVI в. землях Надволжя. Через те, що масова російська колонізація до Слобожанщини не доходила, організація оборони країни і її колонізації мали виразний державний, військово-службовий характер; для того улаштовували тут службове поміщицтво. Зустріч українського ухидництва з помісним землеволодінням і впливами московського торгового капіталу, що ним так уважно опікувалася державна влада, призвела до гострого конфлікту і збройної боротьби між обома колонізаційними потоками; цей конфлікт особливо загострився в 1640-х роках і припинився тільки в 1650-х роках, коли колонізували Слобожанщину осілі українські емігранти.

Переможне селянське повстання 1648 року під проводом козацтва і козацької старшинської верхівки не спроможне було знищити раз назавсіди ані феодалних стосунків, ані властивої цим стосункам суперечності інтересів селянських і зверхніх землевласницьких кіл. Зв'язок старшинської верхівки з польським шляхетством і виразні тенденції козацької старшини до відновлення феодалної експлуатації селянської праці, вже в своїх власних інтересах, відновили попередній конфлікт; після короткої перерви 1648—49 рр. еміграція на схід поновлюється з новою силою. Розрухи, зв'язані з військовими діями, і безнадійність перспектив до кращого майбутнього стимулюють підсилення еміграційного руху, але сами впливають із зазначеної суперечності класових інтересів селянства і владущих козацьких верств. Люті репресії польського панства, рівнобіжні репресії гетьманського уряду проти „неслухняного“ селянства і селянських заворушень, безоглядне руйнування селянського господарства під час експропріації провіанту для військових загонів, уживання від гетьманського уряду в військових походах татарських загонів, що винагороджували себе селянськими полонениками — це були конкретні прояви класової політики старшини, що примусили маси наддніпрянської людности податися на еміграцію.

Ця еміграція розпочинається вже в кінці 1649 р., але інтенсивна еміграційна хвиля виливається з Наддніпрянщини р. 1652, у зв'язку з протиселянськими репресіями польського панства і жовнірства після Білоцерковської угоди, підтриманими від старшини і гетьманського уряду. Особливо численні відомості маємо про еміграцію з Чернігівщини (південної її частини); звідти емігрує цілий „полк“ на чолі з полковником Іваном Дзикою (Дзиковським) і закладає на середньому Дону перше українське місто Острогожськ.

Еміграція 1652 р. має переходовий характер і стоїть в тісному зв'язку з формами еміграційного руху до московських південних міст попередніми роками. Але одночасно багатьма рисами вона нагадує нам відмінні від попередніх форми еміграційного руху дальших років 1654—55.

В роках 1654—5 потужна хвиля еміграційного руху заливає нарешті вла-

стиву (Донецьку) Слобожанщину, де до того часу ми могли спостерегти тільки існування захожих лівобережних уходників. Ця еміграція безпосередньо зв'язана з угодою 1654 р., але зв'язки ці мали бути досить складні. З одного боку ця угода мала покласти початок запеклій московсько-польській війні за Україну, і війна ця мала розгорнутися на просторах самої України; угодою цією визнав гетьманський уряд свою нездатність упоратися з поляками самотужки, але на військову допомогу далекої Московщини надії були замалі; шляхетське військо Польщі мало тепер прийти на Україну, щоб карати не збунтовану тільки людність, а тепер уже людність, що зрадила Річ Посполиту на користь московському цареві, і репресії польського панства мали бути тим страшніші, що тепер уже шляхетська Польща мала кинути на села України дику татарську орду. Досить було самих-но чуток, щоби сполошити людність, але події 1653 і дальших років стверджували ці чутки наочно. Це був один бік справи. З другого боку угода 1654 р. була спілкою козацької старшини з царем московського поміщицтва, що саме тоді поновило свої права на селянську працю, захитані в часах „смути“. Отже класовий зміст дальшої політики Хмельницького щодо селянства можна було легко як не передбачати, то передчувати. Міг впливати на полегшення еміграції і такий суто психологічно-правний момент, що перехід за межі Лівобережжя до Слобожанщини вже не був переходом через кордон чужої держави; емігранти справді рекомендували себе віднині „царськими підданими“, жителями „государевых малороссийских городов“ тощо. Таким чином імпульс — тікати з країни, де за всі труднощі селянство мало заплатити своїм майном і головами, а в перспективі мати панщину по старшинських хуторах і монастирських маєтках, цей імпульс міг з більшою легкістю перейти в чин, ніж до того часу.

Еміграція 1654—5 рр. мала відмінний характер від еміграції попередніх років. Фактично це було самовільне захоплення ще незалюдненої осілої країни, де емігранти розташувалися, як сами хотіли, не питаючись нікого, і запровадили тут без перешкод лад, що відповідав суспільно-економічним стосункам громад, що пересувалися і концентрувалися на нових місцях. Територією оселення емігрантів вперше зробилася властива (Донецька) Слобожанщина в тих межах, що їх визначило перед тим тутешнє українське ухोдинцтво.

На жаль, архівні відомості не дають нам вичерплливих даних ані про ті місцевості, звідки вийшли емігранти 1654—5 років, ані про суспільний склад і розмір цієї еміграції. Чимало їх вийшло з Правобережжя (до м. Сум з м. Ставищ і, мабуть, з інших місцевостей Київщини, до м. Охтирки і, можливо, до м. Харкова); південну Слобожанщину залюднили емігранти з південної частини центрального Лівобережжя (м. Цареборисів з мм. Кременчука, Кобеляк, можливо і м. Зміїв з тих таки місцевостей); мабуть, приходили пересельці і з південної Чернігівщини; але більша частина еміграції, як можемо гадати, вийшла з густо заселеного центру Лівобережжя (Полтава, Миргород, Лубні, Гадяче), звідки виходили перед тим головні маси слобідського уходинцтва (з більшою певністю можемо казати про концентрацію колишнього слобідського уходинцтва на містах Сумах, Охтирці, Змієві і Цареборисові). У складі емігрантів бачимо ми й людність заможню, властиво ко-

зацьку (в перепису м. Охтирки), міщан (напр., у м. Сумах); до міщанства і селянства напевне належала неозброєна людність; в м. Охтирці і слободах Мохначах і Печенігах її було коло 50%, по інших поселеннях 30—15⁰/. Проте суспільну приналежність емігрантів точно нема змоги виявити, окремі верстви змішалися в загальній масі показаної людности, і серед озброєних було певно чимало колишніх міщан і селянства. Нарешті, деякі дані джерел кажуть нам про наявність нереєстрованої людности без ніякого майна, що не мала навіть змоги осісти і почати господарювати на нових місцях. Таким чином до офіційних реєстрів записано не всю людність, що виємігрувала до Слобожанщини в 1654—57 роках, отож підсумок реєстрів — 3—3¹/₂ тисячі дорослих чоловіків — не показує нам справжнього розміру цієї еміграції.

Український гетьманський уряд і місцева старшинська адміністрація ставилися до еміграції гостро вороже; так напр., охтирські емігранти потерпіли чимало від лютих репресій старшини. Це підкреслює класову основу еміграції. Щождо московського уряду і місцевої слобідської воеводської адміністрації, то з давніших часів була виразна тенденція використовувати емігрантів по південних московських фортецях і на Дону, але не дозволяти їм розташовуватися на властивій Слобожанщині. Проте угода 1654 року і масова осіла еміграція цього ж таки року примусили уряд змінити своє становище супроти української еміграції до Слобожанщини, і вже з того самого року, а цілком виразно з року 1655 уряд не тільки дає згоду на розташування тут емігрантів, а й наказує воеводам по змозі сприяти успіхам дальшого залюднення країни.

На нових місцях емігранти розташувалися незалежно від бажань і намірів місцевої воеводської адміністрації. Можливо, що місцевість для оселення обирали за допомогою людей, що добре знали Слобожанщину, бо бували тут перед тим на уходах. Здається, різні райони Слобожанщини притягали до себе ту чи ту людність відповідно до її господарчих звичок і уподобань: мирна хліборобська людність розташувалася на північному заході країни, добичницько-козацька — на півдні і південному сході, суміжно з вільним степом. Про більшість поселень можемо сказати з певністю, що перед 1654 роком тут могли існувати хіба невеличкі слободи (як от на місці Харкова). Але й ці невеличкі слободи могли з'явитися тут не раніше від 1653 — кінця 1652 року. Наприкінці 1653 чи на початку 1654 р. засновано Охтирку, Харків, Цареборисів і слободу Печеніги; в р. 1654 Зміїв; у тому ж таки році і не пізніше від початку 1655 р. осаджено слободи Терни, Ворожбу, Городне, Колонтаїв із селами, Хорошеву, Мохначі; весною 1655 р. Суми. Серед цих поселень знаходимо назви всіх більших (полкових) міст пізнішої Слобожанщини (крім м. Ізюма). В дальших роках, з літа 1655 р. до осені 1657 р., нових поселень уже не виникло, і дальші емігранти концентрувалися навколо вже заснованих перед тим. Усі слобідські міста засновано силами пересельців, що приходили більш або менш великими загонами. Так було в Сумах (100 чол. з м. Ставищ), Цареборисові (50 чол. з Кременчука і Кобеляк), в Охтирці (700 чол., почасти з Правобережжя), в Харкові (800 чол. на чолі з М. Тимофіївим), у слободі Печенігах (45 чол. з І. Волошеніним). Тільки про те, як оселено Зміїв, ми взагалі нічого не знаємо. Можемо гадати з певністю, що до складу цих загонів великою мірою належала також і людність,

що попереду вже господарювала на слобідських уходах, а тепер переносила сюди свої постійні оселі. Уходницький спосіб господарювання зберігся в усіх властивих йому формах і після того, як засновано міста й слободи. Пересельці здебільшого вважають міста за місце зимового осідку, переховування майна, місце торговельної обміни та оборони на випадок ворожого нападу. Прислані до нових міст воеводи скаржаться, що вліті по містах мало хто й залишається, вся людність розходиться по уходах, пасіках і хуторах. Це свідчить про те, які тут були форми експлуатації землі і природних багатств і які форми господарювання: добичництво по уходах, закладання пасік, перетворення їх на хутори з б. м. постійним житлом і далі поширення землевласности, побудованої на займанщині.

Хліборобство зразу ж посідає на Слобожанщині почесне місце. Численні пасіки і хутори з'являються з перших часів оселення не тільки на Зміївщині, але й на крайньому півдні навколо Цареборисова. Звичайно тут, у степу, хліборобство розвивається слабше, ніж далі на північний захід, і людність тут терпить від недостачі хліба. Проте й тут, а ще більше по інших поселеннях про розвиток хліборобства свідчить закладання численних млинів і поширення гуральництва. Крім хліборобства, широко розвинулося випасання худоби і коней. Митні книжки 1656 р. кажуть про те, що „черкаси“ продавали в Чигирині силу-силенну волів. Проте уходницький характер господарства, що ми спостерігали на Слобожанщині перед появою осілих поселень, зберігається надалі, і господарство ще не скоро стає виключно осіло-хліборобським. На півдні дуже розвинене рибальство і полювання. Уловлену рибу рахують одного разу під Змієвим на тисячі пластей. На північно-західній Слобожанщині натомість розвинулося бджільництво, дігтярство і будництво. Угорі згадувалося, що сумський воевода обіцяв урядові до 2 т. пудів меду самого тільки податку, а продукцію дьогтю рахував на 1000 барил річно.

З усіх слобідських міст їздила людність на Торські озера варити сіль. З перших часів після оселення людність починає викурювати горілку; в Сумщині з'являється промислове гуральництво, і це теж посередньо свідчить про розвиток хліборобства. Наведені дані про слобідське господарство і промисли в перших роках після оселення міст і слобід підказують гадку, що ці промисли давали не тільки продукти на власне споживання, а йшли й на продаж, і навіть на експорт за межі Слобожанщини. Відомості митної книжки м. Чугуєва 1656 року (М. Д., Денежн., кн. ч. 104) вказують у якому напрямку йшов торговий шлях із Слобожанщини: за торговий центр став Чугуїв, а потім його функції перейняв, очевидно, Харків; звідси торговий шлях ішов на Білгород і далі на північ. Отже Слобожанщина включилася в сферу торгових впливів півночі. Але зв'язувалася вона і з Лівобережжям: повідомлення про полтавських купців у Змієві 1656 р. вказує нам напрямок цього торгового шляху: через Зміїв на Полтаву. Про розвиток торгівлі й інтенсивність торгових інтересів людности свідчать постійні клопотання різних слобідських громад, щоб їм надали права на ярмарок і безмитний торг. Місту Сумам замість ярмарків дозволили безмитний торг протягом цілого року, але крім свят; такого обмеження, здається, не було по інших містах. Знаємо про безмитний торг в Охтирці і Цареборисові. Здається, й по інших містах (нпр. у Чугуєві) українці мали право безмитного торгу. Митні збори

взагалі заведені були тільки для операцій понад 12 карбованців, але українці їм не підлягали.

Розвиток хуторного господарства, промислів, ярмаркової і гуртової індивідуальної торгівлі свідчить, що вже в перші роки існування новосаджених поселень серед слобідської людности була чимала суспільна диференціяція. Повстання 1648 року великою мірою стерло межі між окремими станами, що почали зливатися в правно-одноманітну масу „покозаченої“ людности. Але певна (і чимала) маєткова нерівність та досить складна класова структура людности збереглася, класові суперечності в ній навіть ще загострилися, і це яскраво виявилось потім у подіях часів Виговщини. Переходячи до Слобожанщини, людність переносила з собою й ознаки класової диференціяції, а розвиток виробничих стосунків на нових місцях сприяв дальшому її поглибленню.

Як згадувалося, в одноманітній масі „покозаченої“ людности, що розташовувалася на нових місцях, нелегко відрізнити окремі її верстви. В кожному разі до міщанської й селянської верстви мусимо зарахувати переважну масу неозброєної людности офіційних реєстрів; на цілій Слобожанщині вона становила щось половину; до цих таки верств належало, мабуть, і чимало озброєних. Дві ці верстви не легко розмежувати; очевидно, і в дійсності (а не тільки в реєстрах) між селянством і міщанством була хіба та різниця, що перше жило по селах і слободах, а друге по містах.

Помалу почала виділятися з реєстрів служилої покозаченої людности спеціально селянська верства, що до неї мала належати бідніша, слабше загосподарена людність. Вищі її верстви зберігали зв'язок із козацькою „служилою“ людністю, а найзаможніша частина, власники хуторів із великим реманентом, мала стати на боці козацької старшини в тих класових боях, що розгорнулися на Слобожанщині в наступному десятилітті. Менш заможні верстви селянства, навпаки, зливалися з масою біднішої людности, що „тинялася між дворів“, не маючи змоги завести власне господарство, і залишалася поза офіційними реєстрами. Ці верстви мали перші підпасти фєвдальній експлуатації великої старшинської землевласности.

Міщанська людність купчилася по містах, і її записувано до реєстрів повніше, ніж селянську. Пізніше (в р. 1660) фігурує вона в реєстрах або як „городове козацтво“, або під власною назвою „міщан“ (напр., у Харкові). Ця людність жила переважно з хліборобства, як і селянська; але з перших часів мусіли виділятися окремі особи чи родини, що попри хліборобство ще й ремісничували чи торгували. Згадуваний вгорі розвиток гуртового торгу свідчить про те, що були окремі підприємці, що мали в своєму розпорядженні не абиякий грошовий капітал. Вони торгували великими гуртами волів і коней, іноді продавали партії риби на суму до 50 крб.; були тут і мірошники, що ставили млини своїм коштом, вкладаючи своє власне майно; усе це свідчить, що тут була заможна верства, що могла змагатися своїм впливом із представниками козацької старшини. Особливо виразний міщанський характер мали громади Сум, Харкова і почасти Охтирки. Коли акт 1658 р., що його наводить Філарет (III — 281), не є фалсифікат, то в Сумах того року була вже ратуша, отже мала бути вже й організована міщанська громада.

Властиво козацька людність (що повинна була брати участь у походах і мала окрему адміністративну, полкову, організацію) записана була до складу озброєного служилого козацтва наших реєстрів. Пізніше реєструвалося воно в категорії „полкового“ козацтва. Проте бідніше козацтво могло реєструватися і в категорії неозброєних, надто що сама ця категорія (неозброєних) не мала виразних ознак і меж. До козацтва, треба гадати, належали переважно родини заможніші й ширші, що склалися з кількох дорослих чоловіків. На козаків реєстрували голів родин; інших чоловіків переписували при них, очевидно, як людність економічно несамотійну і неповноправну, тільки для обліку обороноспроможного контингенту певного міста. Вони належали до складу „Дітей и братъи, и племянников, и сосѣд, и приймаишов“. Отже вже в реєстрах 1655 р. з'являються ширші заможні родини, що господарюють спільно, вкупі з підсусідками тощо. Чимало людської сили і великий реманент, привезений з батьківщини (про нього знаємо з охтирського і острогозького переписів), давали змогу захопити великі простори землі (на загальних підставах займанщини) і створити підстави для феодалного підбиття селянської праці. Уже в 1657 році двоє сумських козаків (брати) прохали дозволу оселитися слобідкою і завести млин, щоб там „ссаживать“ людей. Заможня старшинська і колостаршинська верства „значного“ козацтва спиралася не тільки на експлуатацію природних багатств країни, а й провадила широку торгівлю і, можливо, мала і тут перевагу над заможнішими торговими шарами міщанства.

Питання про повноту реєстрів людности XVII віку, що ті реєстри складала воеводська адміністрація, лишається не цілком з'ясоване. Треба гадати (маємо про це й безпосереднє свідчення одного з харківських воевод — див. вище, с. 151), що до реєстрів заведена тільки постійна людність окремих поселень-громад, але поза ними лишалася численна неосіла ухадницька чи просто мандрівна півпролетаризована людність, що не мала свого реманенту і дворів. Через те нас не повинні дивувати малі числа реєстрів людности 1655—7 років. Ті реєстри, очевидно, відбиваючи фактичний стан речей, не дають змоги виділити окремі суспільні верстви, чи стани. Що найбільше вони подають такі категорії: 1) „служилых черкас“, себто зареєстрованих голів родин, і окремо несамотійних їх родичів або підсусідків („сосѣд“) — у категорії „дітей“; 2) всередині цих двох категорій відрізняють: а) піших і кінних; б) озброєних і неозброєних („без ружья“); за відзнаку озброєння вважали часом наявність рушниці, а часом тільки холодної зброї. Усі ці категорії з'єднуються звичайно в різних комбінаціях.

Стан заселення Слобожанщини вкінці 1655 року малює нам офіційне статистичне зведення з 1 січня 1656 р., складене на підставі переписних книжок, присланих у грудні 1655 р. до Москви з м. Яблонова (про цей перепис — див. угорі, в огляді джерел і на с. 150). Це зведення подаємо тут у вигляді таблиці (таб. I, с. 186) разом з автентичною передмовою до нього. Поряд того подаємо загальну зведену таблицю наших відомостей про рух населення на Слобожанщині в 1654—7 рр. (таб. II, с. 187); відомості зачерпуємо з різних джерел (див. вище, розділ IV); для порівняння до цих відомостей додаємо підсумки „розборних книжок“ Пестрикова і Ушакова 1660 року (див. окрему розвідку автора: „Харківський перепис 1660 р.“, „Записки Іст.-

Філ. Відд. ВУАН“ (кн. XX). Як бачимо з цих таблиць, людности по окремих містах і слободах невинно більшало. Ще раз підкреслюємо, що до поданих підсумків заведено тільки офіційно зареєстровану людність; та й вона, як

ТАБЛИЦЯ І.

„Перечневая роспись“ 1655 р.

„В нынешнем во 164-м году генваря въ 1 день по отписке из Яблониова окольного и воеводы князя Івана Івановича Ромодановского с товарищи и по переписнымъ книгамъ, каковы прислали к ним с Вольново, с Чюгуева, с Колонтаева приказные люди, поселилось нововыезжих Черкас в городѣх і в уѣздехъ¹⁾).

	К о з а к и в				Д і т е й і і н.				В с ь о г о
	Кінних	Піших	Без ружья	Разом	Кінних	Піших	Без ружья	Разом	
„На Чугуеве в городе и в под- городной слободѣ	11	19	—	30	—	13	3	16	46
В Харьковской і в Лопин- ской слободах	377	47	52	476	9	134	30	173	649
В Хорошевской слободѣ . . .	32	7	1	40	1	10	—	11	51
В Змеевской слободѣ	140	33	56	229	—	4	135	139	368
В Мохначевской слободѣ . .	3	1	7	11	—	4	—	4	15
В Печенежской слободѣ . . .	74	17	38	129	—	2	28	30	159
И всего на Чугуеве і в Чугуевском уѣзде в слободах нововые- езжих Черкас	693	143	166	1002	11	173	228	413	1415
В Вольновском уѣзде:									
В Ахтырском остроге	242		509	751	22		391	413	1164
В Городном остроге	12		18	30	—		18	18	48
В Колонтаеве	39		56	95	7		31	38	133
В Колонтаевском уѣзде в де- ревне Селеницевке и в иных деревнях	23		65	89	4		25	29	117
И всего в Колонтаеве і в Колонтаевском уѣзде	62		122	184	11		56	67	251
І всего на Чюгуеве і в Ах- тырском і в Городном ост- рогах і в Колонтаеве и тѣх городов в уѣздах Черкас“ .	1152		815	1967	217		693	910	2877
З них всього: „с ружьем“ .	—		—	—	—		—	—	1369
„ „ „без ружья“ .	—		—	—	—		—	—	1508

згадувалося при огляді історії окремих міст, була дуже текуча і нетривка. Отже наш підсумок залюднення—щось із 3.000 дорослих чоловіків в 1655 р. і відповідно мабуть до 5.000 в р. 1657 дає тільки дуже приблизне уявлення про стан залюднення Слобожанщини в тих рок.

¹⁾ Це — підсумки загальні, а не тільки за 1655 р., як показує передмова до витягу з підсумків по цих районах, зроблена на підставі розпису, що його подаємо; в цій передмові до поданого тексту додано: „А по переписнымъ книгамъ поселилось нововыезжихъ Черкас в городѣх і в уѣз-
дах в прошлом во 161-м, і во 162-м, і во 163-м годѣх“; далі подано такі підсумки, як подано тут (див. М. Д., Блгр., ст. 384, а. 134). Неточні підсумки подаємо за оригіналом (там само аа. 125—133).

Отже ані відомості про виробничі стосунки людности, ані статистичні дані про її склад не дають нам змоги дати виразний образ клясових стосунків у країні першими роками її осілого залюднення. Суспільно-економічні стосунки ще тільки складалися і клясові суперечності не виявилися ще так виразно, щоб наші джерела могли їх відбити. До того найцінніший матеріал, судові справи, лишалися ще не закріплені в писаній формі, бо не належали до компетенції воевод і не відбивалися в офіційному воеводському листуванні. Через те ми не знаходимо в наших джерелах відомостей про якісь

ТАБЛИЦЯ II.

Зведення відомостей про залюднення Слобожанщини за р.р. 1654—1657.

	1654	1655	1656	1657	1660 (1658)
Суми	—	(100)	—	—	1642 коз. + 1098 ін. Разом . . . 2740
Охтирка	443	751 + 413 діт.	—	—	678 коз. 557 міщ. 583 сел. } 1818
Харків	—	476 + 173 „	587	—	1357 коз. 605 міщ. 169 сел. } 2131 + 508 д.
Зміїв	—	229 + 139 „	408	500	600 (1658) 880 коз. (1660)
Цереборисів	—	87 + 40 „	317	220	—
Терни	—	50	250	350	500 (1658)
Ворожба	—	—	130	180	500 + 1500 діт. і жін. (1658)
Колонтаїв	—	95 + 38 по селах — 117	—	—	249 коз. 271 міщ. 155 сел. } 675
Городне	35	30 + 18 „	—	—	—
Хорошево	—	40 + 11 „	—	—	—
Печеніги	—	129 + 30 „	—	—	472 коз.
Мохачі	—	11 + 4 „	22	—	—
Чугуїв	—	30 + 16 „	—	—	—

тертя чи конфлікти між верствами заможними, старшинськими і рештою людности. Але гострі суперечності були і виявилися пізніше в кривавих подіях дальшого десятиліття. Отож у політично-громадському житті новоосаджених поселень все, що ми можемо відзначити, це поступинний процес залагодження попереднього конфлікту між українськими емігрантами і воеводською адміністрацією, агентурою помісного землеволодіння і торгового капіталу Московської держави. Цей процес проходив швидше в районах осілого хліборобства, можливо в зв'язку з тим, що, як зазначалося, саме в цих районах найраніше почався процес формування февдального ладу (як в Сумщині); повільніше цей процес проходив у районах добувницького степового ухадництва. Усталення політичного ладу на Слобожанщині набрало форм розвитку старшинсько-козацької автономії під загальною зверхністю воеводської влади.

Початкова політична організація слобідських громад була така. На чолі громади, незалежно від її розміру, стоїть виборний отаман. Вийняток маємо

тільки в двох містах, на кордоні Лівобережжя: в Охтирці першими часами після оселення на чолі громади стоїть сотник І. Аристов, після нього сотник І. Ларіонович, який проте незабаром починає іменуватися отаманом; в Колонтаєві отаман існує поруч сотника, а по суміжних селах на чолі громад стоять отамани. Уряд отамана всюди виборний; про вибірність і вибори отаманів маємо чимало відомостей, поданих вище при огляді історії окремих міст. Більші громади поділяються на сотні. Ці сотні спочатку, мабуть, не рівні (як у Змієві), але потім, можливо не без впливу воеводської адміністрації, бачимо по сотнях рівно по 400 чоловіка (напр., у Харкові). На чолі сотень стоять сотники (Зміїв, Харків, Суми, Цареборисів) і інша старшина — осавули (Харків, Зміїв), хорунжі (Зміїв). По малих поселеннях сотників не бачимо. Про розподіл судової компетенції відомостей не маємо. Судив отаман, часом, може, разом із воеводою, як наказано було судити в Охтирці. Згадуваний вище акт, що його навів Філарет, каже про існування в 1658 р. в м. Сумах окремої міщанської громади, на чолі з міщанським урядом — ратушею; але автентичність цього акту дуже сумнівна. Всі важливіші справи громада розв'язує на загальній раді, до якої належали, як треба гадати, всі дорослі члени офіційної (реєстрованої) громади.

Поруч виборної місцевої адміністрації (отаманів) стояла воеводська адміністрація Московської держави. Ця адміністрація не відігравала жадної ролі в початкових стадіях оселення слобідських міст; після осадження цих міст і слобід вона обмежувалася реєстрацією переселенців, приведенням їх до присяги та інформацією центрального уряду про хід еміграції. Тільки 1656 р. до всіх новоосаджених міст Слобожанщини призначено воевод, що зробили спробу завести по цих містах звичайний у Московській державі помісний і адміністративний лад. Проте тільки в Цареборисові, де чимала частина залоги складалася з російської служебної людности, а українським козакам видавалося утримання грішми й харчами, воевода мав більший вплив. По інших містах російські залоги були невеличкі, утримання не видавали, помісного землеволодіння завести не вдалося, і воеводська влада тут не мала жадного впливу на місцеве життя. Навіть військову оборону і будівлення фортець організували і провадили місцеві громади, звичайно тільки під номінальним доглядом воевод, а іноді навіть усупереч їхнім планам і вимогам.

Немає жадного сумніву, що місцева старшинська адміністрація складалася з представників заможніших козацьких і міщанських верств і чинила в їхніх інтересах, хоч номінально ім'ям цілої громади. Можливо, що на ці самі верстви спиралися і воеводи. Не маємо, на жаль, змоги ствердити це даними з наших джерел. На це питання, як і на багато інших, можна було б відповісти тільки на підставі подій, що розгорнулися на Слобожанщині невдовзі після смерті Хмельницького, у зв'язку з бурхливими подіями Виговщини. На Слобожанщині як і на Наддніпрянщині ці події вперше виявили наочно всю складність класових суперечностей, що визрівали попередніми роками на Наддніпрянщині і, перенесені на Слобожанщину, відродилися тут уже першими роками всередині назверх такого нескладного, майже елементарного життя новоосаджених слобідських громад.

З М І С Т

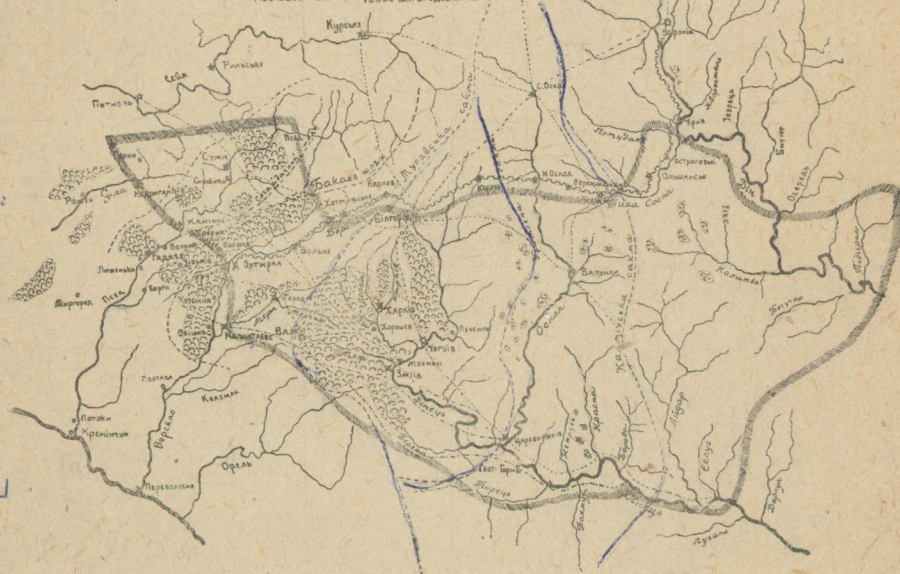
Передмова	с. с. III—V
Огляд літератури	с. с. VI—XII
Архівні джерела до історії залюднення Слобожанщини в 1650-х роках	с. с. XIII—XX
I. Рух української людности на схід і джерела української колонізації Слобожанщини в середині XVII віку	с. с. 1—21
1. Еміграційний рух з Правобережжя (с. 2). — 2. Еміграція з Запоріжжя (с. 4). — 3. Еміграція з Чернігівщини (с. 5). — 4. Еміграція з центрального Лівобережжя (с. 9). — 5. Політика українського уряду супроти еміграції (с. 18).	
II. Українське ухидництво на Слобожанщині в першій половині XVII в. і на початку Хмельниччини	с. с. 22—62
1. Колонізаційні умови на Слобожанщині в середині XVII сторіччя: положення країни, розпросторення лісу, колонізаційні шляхи і межі Слобожанщини, татарські шляхи і напади (с. 22). — 2. Українське степове добичництво на Слобожанщині (с. 41). — 3. <u>Пасічна колонізація в Західній Слобожанщині</u> (с. 51).	
III. Український еміграційний рух на схід в умовах розвитку колонізаційної діяльності Московської держави на Слобожанщині	с. с. 63—118
1. Загальний хід московської державної колонізації до р. 1657 (с. 63). — 2. Українська людність по залогах південних московських міст (с. 84). — 3. Московська державна адміністрація і українське входництво на Слобожанщині (с. 100). — 4. Становище московського уряду супроти масового українського еміграційного руху до Слобожанщини за Хмельниччини (с. 106). — 5. Московська державна адміністрація по новоосаджених містах Слобожанщини 1650-ми роками (с. 114).	
IV. Осіла українська колонізація на Слобожанщині за Хмельниччини	с. с. 119—176
1. Спроби осілої української колонізації на Слобожанщині в XVI і першій половині XVII в.; поява перших українських міст на Слобожанщині: оселення м. м. Чугуєва і Острогозька (с. 119). — 2. Перші українські міста і слободи на Донецькій Слобожанщині. Залюднення Сумщини (с. 126). — 3. Залюднення Охтирщини (с. 137). — 4. Залюднення Харківщини (с. 144). — 5. Залюднення Зміївщини (с. 157). — 6. Залюднення південного сходу Слобожанщини (с. 163).	
ПІДСУМКИ. Загальний образ залюднення Слобожанщини в середині XVII в.	с. с. 177—188
Мапа Слобожанщини середини XVII в.	с. 189
Зміст	с. 191

СХЕМАТИЧНА МАПА
СЛОБОЖАНЩИНИ
КОЛО 1657 РОКУ

УМОВНІ ЗАНАЧЕННЯ

— ПОСОВІ ГЕЗИТА	— ТАТАРСЬКІ СІЛКИ
— КОЛОНИЗАЦІЙНІ МЕЖИ СЛОБОЖАНЩИНИ	— УКРАЇНСЬКІ МІСТА І СПЕЛІДИ
— ШЛЯХИ УКРАЇНСЬКОГО УХОДИНЦТВА	— ЛИБЕВЕРЖНІ МІСТА
— МОСКОВСЬКІ ШЛЯХИ	— МОСКОВСЬКІ ФОРТЕЦІ
	— ВІЛГОРОДСЬКА ЧЕРТА

ЦЕНТРАЛЬНА НАУКОВА
БІБЛІОТЕКА
Ім. М. *Грушевського*

ВСЕУКРАЇНСЬКА АСОЦІАЦІЯ
МАРКС-ЛЕНІНОВСЬКИХ ІНСТИТУТІВ
БІБ. ЧИЛЕКА
№ 106995

